

سنڌين جي شڪست جا عارض

تاريخي جائزو

اکرام ساگر عباسي

Sindhica
للندیکا

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ

(تاريخي جائزو)

اڪرام ساگر عباسي

Sindhica
سنڌيڪا

ڪتاب نمبر

19

هڙئي حق ۽ واسطا سنڌيڪا وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ
ليکڪ: اسڪرام ساگر عباسي
پهريون ڇاپو: 1994ع
ٻيون ڇاپو: 1998ع
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
فون: 7737290
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
ٽائٽل: قاضي اختر حيات
ساهه 30 روپيا

All rights are reserved for the publisher
SINDHYAN JEE SHIKAST JA KARANA
Causes of the failure of Sindhis
(Historical perspective)
Printed at Azad Communications Karachi- 74400, Ph. 7737290
Published by: Sindhica Academy Karachi.

Price Rs: 30.00

لکپڙهه ۽ وي ٻي، نريعي گهراڻي لاڙ
سنڌيڪا اڪيڊمي
B-24 نيشنل آٽو پلاز، مارسٽن روڊ
ڪراچي 74400

ستاء

پبلشر پاران
پيش لفظ
پنهجي پاران
نور احمد ميمڻ
غلام محمد لاکو
ليکڪ

(1) پرهمڻن جي هار

الف- مذهبي چڪتاڻ
ب- راجا ڏاهر جي بي توجهي
ڄ- دفاعي طاقت
د- سڄو ٻيا ڪردار

(2) سمن جي شڪست جا سبب

الف- چار فيروز
ب- مهدي تحريڪ
ڄ- مائي مدينا ماجيائي
د- قاضي قاضن
ه- قاصد
ج- چئن يارن جي چوڪڙي

(3) هيان نور محمد جي پاليسين تي تنقيدي نگاه

الف- مختلف قبيلن سان ورثا
ب- دائودپوٽا

ٺ- صوفي شاه عنايت شهيد جو واقعو

چ- ڪهڙن جا مخدوم

د- پرڻهي پاليسي

(4) ٽالپون شڪست جو ڪاڏي؟

الف- مذهبي ڪٽرپڻو

ب- ميرن کي ڪهر مان لڳي

ٺ- فوجي سگه

چ- سگهه بيا ڪارڻ

ضميمون I

ضميون II

حوالا

پبلشر نوٽ

سنڌيڪا اڪيڊمي ٿوري عرصي ۾ مختلف موضوعن تي سنڌي ٻولي ۾ شاهڪار ڪتاب پڌرا ڪيا آهن جن ۾ زندگي جي سڀني شعبن سان تعلق رکندڙ ماڻهن جي ڄاڻ ۽ دلچسپي جو سامان موجود آهي. تاريخ جي سڌو سنئون موضوعن تي اڪيڊمي جو هي پهريون ڪتاب آهي ۽ هن کان پوءِ سنڌ جي تاريخ تي پروفيسر عبدالله مگسي جو ڪتاب ستت ئي پڌرو ٿيندو.

هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ جي اهم ۽ باريڪ پهلوئن تي روشني وجهي ٿو جنهن ۾ برهمڻن کان وٺي ٽالپرن جي دور تائين حڪومتي ڪمزورين ۽ ناقص حڪمت عملين جي چنڊ ڇاڻ ٿيل آهي. ڪتاب جي لکڻ ۾ ٿوڻي جو تاريخ جي عمومي مزاج واري بياني انداز جو طريقو استعمال ٿيل ناهي ان جي باوجود به اڪرام ساگر سنڌ جي تاريخ جي اهڙن رخن کي نروار ڪيو آهي جنهن جي باري ۾ سنڌ اندر خير ڪو لکيو ويو آهي ۽ جيترو لکيو ويو آهي ته ان جي بيان ۾ به مصلحتن کان ڪم ورتو ويو آهي. عمر جي ٽئين ڏهاڪي جي شروعات واري حصي ۾ هن نوجوان جي هي ڪوشش اسان جي سنڌ جي ٻين نوجوانن جي لاءِ قابل رشڪ ۽ تحفيق تي اتساهيندڙ آهي. ٻين موضوعن سان گڏ تاريخ جي موضوع تي سائنسي انداز ۽ غير مصلحتي مواد جي لاءِ اسان هن قسم جي ڪوششن کي اشاعت لاءِ هر دم اکين تي رکنداسين.

نور احمد هيمن

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

ارپنا

ابي ۽ امڙ جي نانءُ

اکوام ساگر عباسي

پيش لفظ

جهڙيءَ طرح اڄ سنڌ نهايت ڪنهن مابوس ڪندڙ ۽ ابتر حالتن مان گذري رهي آهي، جيڪا ان ريت سنڌي علم ادب ۽ خاص طرح اسان جي تاريخ نويسي به، نهايت ڪسمپرسِيءَ واري صورتحال سان منهن مقابلي آهي. اهڙي صورتحال جي وڌيڪ وقت جاري رهڻ سبب، گهڻو امڪان ان ڳالهه جو آهي ته لکڻ وارا ته ٺهيو پر پڙهڻ وارا به ڪمي گهڻا نه بچندا، جي پنهنجي انهناس پر دلچسپي وٺندا هجن.

ان صورتحال جا ڪيئي سبب آهن. اسان جا جيڪي سينيئر استعار آهن، انهن نئين نسل جي هن ڏس ۾ مدد نه ٺهيو، پر ڪڏهن چڙي رهنمائي به نه ڪئي آهي. ان کان علاوه پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ملڪي طور تي جيڪو تعليمي زوال آيو آهي، ۽ علمي ماحول بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، ان به سنڌ جي تاريخ کي پوئتي رکڻ ۾ پنهنجو پورو ڪردار ادا ڪيو ٿيڻ ٿو.

اهڙي صورتحال ۾ جيڪڏهن ڪو نوجوان دوست پنهنجي تاريخ کي توجه سان پڙهي ٿو ته هي ان کي پڙهي ٿو پڙهي ان تي وڌيڪ مشق ڪرڻ جي جرئت ڪري ٿو، ۽ آخرڪار محقق ۽ مؤرخ بنجڻ جو سميو ڪري ٿو، تڏهن سچ ته مون کي دلي طرح خوشي حاصل ٿئي ٿي. اسين به چار نئين نسل جا لکندڙ هن ڏس ۾ ڪم ڪري رهيا آهيون، ان قطار ۾ هڪ وڌيڪ نوجوان شامل ٿيڻ جي تياري ڪري رهيو آهي. سنڌ جي تاريخ پڙهڻ، گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ، هن نفسانفسيءَ واري دور ۾، دل جيڪر واري مائهو جو ڪم آهي، آڏو ڪيس دل جي گهراڻن سان مبارڪباد ڏيان ٿو.

ايندڙ ورهن ۾ احترام ساگر جو پهريون تاريخي ڪتاب 'سنڌين جي شخصيت جا ڪارڻ' ڇپجي ظاهر ٿي رهيو آهي. هن نوجوان لکندڙ سنڌين جي تاريخي شخصيت تي لکندي چار دور منتخب ڪيا آهن. پرمعش جو زمانو، اسلام کان اڳ وارو آخري آزاد دور هو. سومرن کان پوءِ سمن جي سلطنت قائم ٿي ۽ ان بابت مناسب مواد دستياب آهي. تاريخ ۾ هي اسان جو هڪ سونهري زمانو ليکجي ٿو. ڪلهوڙن ٻن صدين کان پوءِ وري مقامي حاڪميت بحال ڪئي ۽ پوري هڪ صدي حڪمراني ڪئي. ان طرح ميرن جو زمانو آزاد سنڌ جو آخري باب آهي، ان ريت ٽلهي ليکي هي چار ئي دور پنجن صدين تي پکڙيل آهن، جو هڪ وڏو عرصو آهي.

شڪست برهمڻن به ڪاڏي ۽ سمن جو زوال به ٿيو. اڪرام جي لکڻ موجب ميان نور محمد ڪلهوڙي به ڪنهن حاصلات کان سواءِ هي جهان ڇڏيو ۽ ميرن به مختصر انگريزي فوج آڏو ڪوڏا ڪوڙيا. سوال آهي ته آخر هر ڀيري سنڌين شڪست جو ڪاڏي؟ ظاهر آهي ته ڪاميابين ۽ ناڪامين، فتوحات ۽ هار، حاصلات ۽ عدم حاصلات جي ٿس ۾ ڪن خاص واقعن، سببن، مسئلن ۽ عامرن کي دخل حاصل آهي. اڪرام تاريخي اڀياس جي آڌار تي سنڌي قوم جي شڪست جا جيڪي ڪارڻ تجويز ڪيا آهن، سي هن ريت نروار ٿين ٿا:

- مذهبي تنگ نظري ۽ فرقي پرستي.
- جهالت، ڪم علمي ۽ منطقي سوچ جو فقدان.
- ادارن جي کوٽ ۽ سنڌي عوام جي فوج ۾ عدم شموليت.
- نسل پرستي، نسلي مت پيد ۽ قبيلائي سوچ، ۽ موقعي پرستي ۽ سياسي ادراڪ جي کوٽ.

هي سڀ ڪارڻ ۽ سبب اڪرام ساگر عباسيءَ جي منتخب ڪيل چئن دورن جي زوال جا محرڪ ٿسجن ٿا. ايئن ٿو لڳي ته هر دور ۾ صرف ڇهرا تبديل ٿيا آهن ۽ ماڻهو مٽيا آهن. پر واقعا ۽ بنياد ساڳيا ئي رهيا آهن، جنهن سبب هر ڀيري رسوائِي ۽ خوارِي اسان جو مقدر بڻيا آهن. تاريخ جو هڪ نظريو هي به آهي ته: اها پنهنجو پاڻ کي دهرائي ٿي. ڪردار بدلتا، مگر واقعا ۽ نتيجا ساڳيا رهن ٿا. ان ريت تاريخ پاڻ کي ورجائيندي رهي ٿي، جڏهن اهي سڀ ڳالهون ڪتابن ۾ موجود آهن، تڏهن هي ويچار پيدا ٿئي ٿو ته اڪرام، انهن کي آخر ڇو سهڙيو ۽ ڇو ترتيب ڏنو آهي؟ جواب ڏاڍو سولو آهي: لکنڊر هن اڀياس ذريعي ٻڌائڻ چاهي ٿو ته سنڌي هر ڀيري مار جو ٿو ڪاٽي ۽ هن وقت اسين ڪاڏي وڃي رهيا آهيون؟ غور ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته قاضي قلندر اڄ به اسان وٽ موجود آهن. (۱) ڏاهر جهڙا هٿيلا ڪردار به موجود آهن. فوج ۾ اڃا تائين سنڌي عوام جو حصو ڪونهي، مذهبي منافرت ۽ فرقي پرستي روان دوان آهي. نسلي مت پيد ۽ قبيلائي سوچ اسان تي حاوي ٿيندي پئي وڃي. اڄ به سنڌ ۾ موقعي پرست ڪردار، موڪو ۽ راسل موجود ۽ سرگرم ٿسجن ٿا. ان ريت اڪرام جي هن ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ سنڌي قوم جي اڄوڪي بهتر حالت ۽ ترانس ڪندڙ مستقبل جو اندازو ٿئي ٿو. پر جيڪڏهن مٿي ڄاڻايل سببن تي غور ڪري پنهنجي اڻيندي کي سنوارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته اسان ڪٿيوسين. ۽ اهوئي هن ڪتاب جو واضح پيغام ۽ لکڻ جو اصل مقصد آهي!

هن ڪتاب جي باري ۾ پنهنجي راءِ جي حوالي سان عرض ڪندس ته هرمن جي حملن، ڪاهن ۽ انهن جي سببن تي وڌيڪه لکڻ جي گنجائش موجود آهي، اهڙي طرح ڄام، منگول ۽ تغلقن جي معاملي، ارغون حملي وقت درياخان جي سنڌي

دربار، جهوڪ، محي جنگ، ڪلهوڙن جي سموري دؤر ۽ نادرشاه جهڙن موضوعن تي نئين مواد جي مدد سان اڃان به تحقيقي ڪم لاءِ وڌيڪ ڪري سگهڻ تيون سڌيڪا اڪيڊمي جي چئرمين محترم نور احمد ميمڻ گذريل مارچ ۾ نظرثاني لاءِ هن ڪتاب جو مسودو منهنجي حوالي ڪيو. مون پوري ذميداريءَ سان ڪم جو پورا ٿو ڪيو آهي. اکر اکر پڙهيو اٿم ۽ متن کي معياري بنائڻ لاءِ سمورا حوالا ۽ مواد پيش ڪيو اٿم.

اميد ته اسان جو هي نوجوان دوست پنهنجي مستقبل جي تحليق ۾ اڃان به گهڻو ڪم پڙهي تاريخ جي جديد رهن کي نروار ڪندو. ان کان اڳ جو آءٌ هي ٻه اکر حتم ڪريان، احترام کي اهڙو مفرد ڪتاب لکڻ ۽ ميمڻ صاحب کي هي تاريخي نوشتو شايع ڪرڻ تي مبارڪباد ڏيڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو.

غلام محمد لاکو

26- جون 1993ع

پنهنجي پاران

مڪه گيريءَ جي هوس جو شڪار ٿي، جڏهن به حڪوظالم حڪمران، ڪنهن آزاد ۽ خودمختيار قوم کي علام بنائڻ لاءِ حملو ڪندو آهي، ته ان آزاد رياست کي، عوام جي امنن جي خلاف ۽ ناڪاره ڪوئي، پاڻ کي ان جو مسيحا بنائي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، پر سنڌ کي محڪوم بنائڻ لاءِ انهن بهائن سان ڪڏهن به مضبوط هٿيار استعمال ڪيو ويو آهي، ۽ اهو هو مذهب!

انگريزن کان سواءِ باقي حيڪمي به حملي آور سنڌ تي هلان ڪري آيا، انهن سڀني سڌارن جي آر ۾ ئي سنڌ تي حڪمراني ڄماڻڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪڏهن حجاج بن يوسف سديين کي سيڪت ڏيڻ لاءِ پنهنجا گماشتا موڪليا، ته ڪڏهن حلجي، غوري، ارغون، ترخان ۽ مغل گهراڻي جا فوجي اڳواڻ، هتان جي رهواسين جو ايمان تازو ڪرڻ لاءِ ڪڍي ٿي آيا. توڙي انهن لکين پرامن سڌين جو خون وهايو يا هزارين معصوم نياڻين جي عرتن کي ڦيلام ڪيو، ته به اسلام جا پيروڪار ۽ پڪا مسلمان هئڻ جي دعويٰ ڪندا رهيا.

اسان کي بنيادي طور اسڪولن ۾ سڌين کان فاتحن لاءِ اهو ٻڌايو ويو آهي ته، ”اهو وڏو دانا ۽ حشمت وارو هو، ان پنهنجي طاقت ۽ شجاعت جي زور تي سنڌ کي فتح ڪيو“ پر حقيقت ان جي ابتڙ آهي!

حقيقت جي نگاه سان ڏٺو وڃي ته سڌين جي شڪست جا ڪرڻ، اسان جون پنهنجون ئي ڪوتاهيون ۽ ڪمزوريون هيون. اسان ٻڌي، اڳي ۽ اتحاد جهڙي اهم حڪمت کان هميشه کان وٺي ڪوهين ڏور رهيا آهيون، جنهن ڪري شڪست اسان جو مفرد نتيجو وٺي اڄ به اسان انهيءَ نعمت کان، پوءِ جي پاڇي جيان جدا ٿا رهون. جيڪڏهن اها روش اڃا به جاري

رهي ته پڪ سان تاريخ جي شاهي واري، ڪاري ڪرڻ ۾ وڃي ڪوئلائين،
۽ هميشه لاءِ علامي جي غار ۾ گذارينداسون.

هن ڪتاب ۾ پڻ اهڙين ڳالهين جي نشاندهي ڪئي وئي آهي، جيئن
اسان کي اڳي جي اهميت جي خبر پوي، ۽ اسان انهيءَ راه تي، پنهنجي ۽
پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ نجات ڳولهي سگهون.

منهنجي هن ڪتاب ۾ برهمڻ دور کان وٺي، ٽالپرن جي دور تائين، هر
ن دور جو جائزو ورتل آهي، جنهن ۾ اسان سڌواسين جو پنهنجو راج پاڳ
هو پنهنجون حڪومتون ۽ سلطنتون قائم هيون، پوءِ اسان تي ڌاريا حملي آور
ٿيا، ۽ اسان جي خودمختياريءَ تي قابض ٿيا، ۽ اسان مفتوح قومن جي قطار
۾ شامل ٿي وياسون.

ڌاريا اسان تي ڪيئن قابض ٿيا؟ اسان جو هارايو “؟ مون پنهنجي
وٽ ۽ وٽس آهر، انهيءَ موضوع تي بحث ڪري، حقيقت بيان ڪرڻ جي
ڪوشش ڪئي آهي مان پنهنجي ڪوشش ۾ ڪيتري قدر ڪامياب ويو
آهيان، انهيءَ جو فيصلو مهريان پڙهندڙن کي ڪرڻو آهي مان پنهنجي محترم
پڙهندڙن جي راه جو منتظر رهندس.

هي منهنجي پهرين ڪاوش آهي، جنهن ڪري ٿي سگهي ٿو ته ڪي
ڳالهون رهجي ويون هجن. دوستن کي گزارش آهي ته، اهي منهنجي ڪوتاهين
جي نشاندهي ڪن، ته جيئن مان ٻئي ڇاپي ۾ درستيون ڪري سگهان
سڀني سهڪاري ساٿين، محترم علام محمد لاکو مير سولنگي،
مقصود گل، امام راشدي ۽ افسر زمان امڙ جو ٿورائتو آهيان ۽ ها نور احمد
ميرڻ ۽ پاء انعام عباسي جو به، جن جي ساٿ ۽ سهڪار سان منهنجي هيءَ
ڦٽڙي محنت ڪتاب جي صورت ۾ پڙهندڙن جي هٿن تائين پهتي آهي
اکرام ساگر عباسي
عباسي هائوس، نئون ديرو
لاڙڪاڻو، سنڌ

سو پڪي، سو پيڙو، سو سر، سوئي هنجھ،
 پيهي جان پروڙيو، مون پنهنجو منجه،
 ڏيل جنهنجو ڏنجه، سو ماري ٿو منجه ڦري.
 (شاهه رحه)

”جيڪڏهن محمود غزنوي، اسلام پکيڙڻ لاءِ ننڍي کنڊ تي
 سترهن حملا ڪيا، ته اهو ان لشڪر سان ملڻ جي هڪ جماعت به
 هندن موڪلي ها. اسلام جي تبليغ لاءِ سرڪاري ادارو قائم ڪري
 ها، اسلام جي اشاعت ڪرڻ لاءِ سرڪاري طور سرويائي ڪندي، ان
 مقصد لاءِ فنڊ مڃا ڪري ها، اسلام جي حمايت ۽ مدد عيبداد جي
 تعذيب لاءِ ڪتاب لکرائي ها، هندن ۽ اسلام جي حقانيت ثابت
 ڪرڻ لاءِ مذهبي مباحثن جو انتظام ڪري ها تاريخ شاهد آهي، ته ان
 اهڙي قسم جو ڪو به پروگرام نه ملندو.“

پروفيسر عزيز الدين احمد

(پنجاب اور پروڙي حملا آور)

(ص، 17)

برهمن جي هار

پاڻي ڪاڻ ڪمان ۾، ميان مار مَر مون،
مون ۾ آهين تون، مٿان تنهنجو ئي توکي لڳي
(شاھ رح)

سونهاريءَ سنڌ کي پاڙيسري ملڪن کان ته هميشه ڏي، جُبر ۽ حملا
تحفي ۾ مليا آهن، پر ست سمنڊ پار ۽ ڪوهين دور ملڪن ۽ وِسٽون ڪين
گهٽايو آهي سنڌ تي گهڻا ۽ شروعاتي حملا ايران کان ٿيا هئا، ۽ يعني حملي
جو به پتو پوي ٿو پر سنڌ ملڪ جي تاريخ جو باقاعده سلسلو راڻ ڪهرائي
کان ملي ٿو ان دور ۾ ايران کان به حملا ٿيا، پر اهي پنهنجا پير جماني نه
سگهيا ان کان پوءِ سنڌ تي مسلسل عربن چڙهايون ڪيون اسلام جي آمد
ڪن پوءِ عرب جي جريري کان ٻاهر عربن جيڪي هٿ پير هيا ان ۾ سنڌ
نهن جي مسلسل مشاڻي تي رهي. خلافت راشده جي وچين زماني ۾ عرب
ايران وِڙه ۾ سنڌين پاران ايراني جي مدد جو بنياد بڻائي، پهريون حملو
عثمان بن ابي عاص ثقيفي جي اڳواڻي ۾ ٿيو جيڪو بحرين ۽ عمان جو
والي هو. هيو حملو حڪم بن عمرو ثعلبي ڪرايو جنهن ديبل تي حملو
ڪري ڪافي مال هٿ ڪيو هو. ان وقت سنڌ ملڪ جو والي راجا چچ هو ۽
ديبل جو گورنر ديوانج جو پُٽ ساميا هو. اهڙي طرح بعد ۾ ٿين ۽ چوٿين
خيزي ۽ امير معاويه جي دور ۾ سنڌ جي طرف عربن جون چڙهايون ٿيون، پر
اڳين حملن جيان سمنڊ پويان حملا به مڪمل ٿيا. سنڌ جا ماڻهو سنڌ جي
ازاديءَ ۽ مٿاڻ وڙهندا ۽ مرندا رهيا ۽ ٻاهرين چڙهاڻي کي ڪامياب ٿيڻ نه
ڏنائون

خليفة وليد بن عبدالملڪ جي وقت ۾ به ٽي حملا ٿيا، جن ۾ فاتحن جا
ٻه سئو سالار عبدالله بن مهان ۽ بديل بن طهم، ديبل وٽ وڙهندي سنڌي

لشڪر هٿان مارجي ويا. ان ريت عربن کي لاڳيتو شڪست ملندي رهي. باڪٽر دائودپوٽي جو خيال آهي ته عبيدالله اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن جي مزار عبدالله شاه جي نالي سان ڪلفٽن تي موجود آهي. ان کانپوءِ حجاج بن يوسف ساڳئي خليفي جي زماني ۾ هڪ وڏو ڪٽڪ سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. جنهن جي سپ سالاري سندس سوٽ محمد بن قاسم ٿي هئي ۽ هو رود حجاج بن يوسف طرفان کيس مدد ۽ پاليسي ٿي پهتي. اهو عربن جو آخري ۽ سعت حملو هو. جنهن ۾ کين سنڌ ۽ ويجهڙائي وارن علائقن تي فتح نصيب ٿي. ان حملي ۾ عربن سنڌ کي ڪيڻ فتح ڪيو ۽ اهي ڪهڙيون ڪمزوريون هيون جنهن جي ڪري برهمڻ جي حڪومت کي مار پلٽ پئي؟

هيٺ اسين ان بابت تفصيلي اڀياس ڪنداسين.

الف - مذهبي ڇڪتاڻ:

انسان جي ذهن تي ٻه شيون هميشه حاوي پئي رهيون آهن: هڪ قوم، ٻيو مذهب.

ڪڏهن ڪڏهن قوم جي خاطر انسان پنهنجي مذهب کي پاسي تي رکي، قومپرستيءَ جي نظريي جو پوئلڳ بڻجي غيرمذهب وارن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي، پنهنجي قوم جي بقاء، بچاءُ ۽ وقار لاءِ جنگ پئي وڙهيو آهي، ته ڪڏهن مذهب جي جنون ۾ اچي، مذهب جي ريتن ۽ رسمن کي بچائڻ لاءِ ۽ رڳو قوم کي پاسيرو رکيو اٿائين پر پنهنجي قوم ۽ وطن لاءِ وڏو هاجمڪار ثابت پئي ٿيو آهي.

مذهبي ڪٽرپڻي ۾ هو سڀ ڪجهه وساري ويهندو آهي. پاڻ جو قاتل پاڻ، پيءُ جو دشمن پٽ ۽ پيءُ جو پٽ سان وڃي. اهي سمورا تحفا انسان کي جن عنصرن ڏنا آهن انهن عنصرن ۾ مذهبي جمويت نه شامل آهي. جنهن قوم ۾ جنون پرستي وڌي ويندي آهي ته، اها قوم هزارها سال علاميءَ مان پاڻ کي پالو ڪري نه سگهندي آهي.

اڄ کان ڪافي صديون اڳ، جڏهن سنڌ جي بادشاهي راءِ ڪهرائي جي هٿ هيٺ هئي. راءِ ڪهرائي جو عقيدو پڻ ڌرم سان لاڳاپيل هو. ائين ئي وقت

پر برهمن مذهب وارن ڪافي زور ورتو هو. انهن مان انسانيت جا اهمڻ
 ميسارجي چڪا هئا. ان مذهبي وٽ پڪڙ ۽ پيچيدگيءَ سبب عوام برهمن جي
 خلاف اٿي ڪڙو ٿيو. هر موڙ ۽ واٽ تي، انسانن جو پيپاھ رت وهيو. 563 ق-
 م ڌاري بيپال جي ڪپل وسندڙ رياست جي ساڪيا راجا سنڌون جي پٽ
 سنڌارٿ، جو پوءِ ’گوتمر ٻڌ‘ جي نالي سان مشهور ٿيو، ان هڪ نئون نظريو ۽
 فڪر ڏنو. جنهن جي مرڻ کان پوءِ ان جو جوتيل فڪر ٻڌ ڌرم سڏجي سنڌ
 تائين پهتو. راءِ گهراڻي جا بادشاه پڻ ان ڌرم جا پوئلڳ هئا. پر انهن ۾
 مذهبي ڪٽرپڻو ڪو نه هو. انهن ڪنهن به انسان سان پنهنجي ڌرم خاطر
 وير نه وڌو. ڇو جو انهن کي خبر هئي ته، اهي ڌرمي فساد وطن ۽ قوم لاءِ
 ڪيڏا نقصانڪار ٿيندا آهن. ان جي ڪري انهن جي دور حڪومت ۾
 مذهبي آزادي هئي. هر دين ۽ ڌرم وارو پنهنجي پنهنجي طور طريقي سان
 پوڄا پاڻ ڪندو هو. مطلب ته ان دور ۾ سرڪاري مذهب ٻڌ ڌرم هو ۽ سنڌ
 جي عوام جو اهمڻو حصو به ان ڌرم سان لاڳاپيل هو.

ٻڌ ڌرم جيئن ته امن، پيار ۽ پائيدگاري لاءِ ئي وجود ۾ آيو هو، ان ڪري
 انهن جو نصب العين ئي انسانيت جي خدمت رهيو هو. ذات پات ۽ ڌرمي ويڙهن
 کي ڪابه اهميت ڪونه هئي. ٻڌ ڌرم جي لاءِ شروعات کان ئي اسان کي
 اهڙا حوالا ملن ٿا

جناب جي- ايمر- سيد لکي ٿو ته ”سنڌي سماج جي خصوصيت
 رواداري پئي رهي آهي. جنهن موجب تعصب رکڻو ناهي ۽ ڪنهن سان
 پائين جهڙو ورثاءِ ڪرڻو آهي. آرين هندستان ۾ اچڻ کان پوءِ ماڻهن کي چئن
 طبقن، (برهمن، ڪٽري، وٽس ۽ شودر) ۾ ورهائي ڇڏيو. شودرن کي داس يا
 اڇوت به سڏيو ويندو هو. جنهن ۾ اڪثر اڳوڻن ماڻهن (اڻ آرين) جا فرد
 شمار ڪيا ويندا هئا. انهن سان ڪاڏو پيتو ته ڪونه ڪيو ويندو هو. پر انهن
 جي هٿ لڳل شيءِ کي به پليد سمجهيو ويندو هو. ڪن حاين تي انهن جي اچڻ
 تي بندش هئي. ڪن ڪوهن مان پاڻي ڀري نه سگهندا هئا ۽ ڪن گهٽين مان
 سندن لنگهن جي مع هوندي هئي. پر سنڌ ان مرض کان ٻڌ ڌرم جي اثر
 سبب گهڻي قدر آزاد هئي.“ (1)

هندستان ۾ ايتري ڪشمڪش هجڻ جي باوجود، سنڌ ۾ امن ۽ انصاف

پئي رهيو ۽ هتي هر ڌرم جو احترام ڪيو ويندو هو. هت هر مسئلي کي انسانيت جي بنيادن تي حل ڪرڻ کي وڌيڪ اهميت ڏني ويندي هئي. مذهبي ڇڪتاڻ ۾ اچي به فرقي وارن سان ظلم ۽ ڏاڍ نه ڪيو ويندو هو. ڇو ته هتي ان وقت جي قديم آثارن، مثلاً هندن جا مندر، پٿرن جا اسٽوپا ۽ اشرو، مسلمانن جون مسجدون ۽ جين ڌرم وارن جي مرڪزن مان اهڙي سنڌ پوي تي.

جيتوڻيڪ سنڌ جي پاڙيسري ملڪن ۾ مذهبي ڇڪتاڻ ڇوٽ چڙهيل هئي. پر زماني جي لاهن چاڙهن پنهنجي مقرر وقت تي ڦيرو پئي کاڌو. راءِ خاندان جي بادشاهن به پنهنجو وقت پورو ڪري، حڪومت جون واڳون پنهنجي وارثن جي حوالي ڪري پاڻ تخت تان لهي، تختي تي وڃي ٿي سڀيا. انهن مان ڪي ته پنهنجي موت مٿا، ته ڪي وري جنگ جي ميدان ۾، ڌارين حملي ڪندڙن سان مهاڏو اٽڪائي وطن ۽ قوم لاءِ سر ڌڻ جي بازي لڳائي ٿي. امر ٻڌيا. راءِ گهراڻي جي آخري بادشاه جي وقت ۾ سيلانج برهمڻ جو پٽ ڇچ پنهنجي ڏاهپ ۽ هوشياريءَ جي ڪري حڪومت جي اهم اميرن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. ڇچ جيئن ته خط و ڪتابت جو ماهر هو، ان ڪري جلدي بادشاه ان کي پنهنجو پرائيوٽ سيڪريٽري مقرر ڪيو. پر ڇچ جو ستارو اڃا به وڌيڪ بخت وارو هو. سو پنهنجي سونهن، جوانيءَ ۽ برهمڻ هجڻ ڪري، (برهمڻ اميرن جي حمايت سبب) وڃي سنڌ جي بادشاهي مائٽائين هي بادشاه جيئن ته برهمڻ هو، ان جو پيءُ سيلانج هڪ وڏو تپشي هو ۽ اهڙي طرح ان کان پوءِ سنڌ جي بادشاهي بدڌرم مان ڦري برهمڻ جي هٿ چڙهي وئي. ان ڪري سنڌ ۾ ان بادشاه کان پوءِ برهمڻ زور ورتو. برهمڻ ۾ جيئن ته مذهبي جنون حد کان وڌيڪ هئو جيئن ئي سنڌ جي حڪومت جون واڳون انهن جي هٿن ۾ آيون، تيئن ئي هنن مذهب جو پرچار، زور شور سان شروع ڪيو. برهمڻ جي حڪومت اچڻ کان پوءِ مفاد پرست ماڻهو پنهنجا مفاد حاصل ڪرڻ ۽ منصب ماڻڻ خاطر برهمڻ مذهب ۾ شامل ٿيڻ لڳا. ان وقت هڪ ئي گهر ۾ جيڪڏهن ٻه ڀاتي هئا ته انهن جا هرقا ۽ مختلف هٿا هڪ بدڌرم جو حامي هو ته، ٻيو وري برهمڻ جو حمايتي. مطلب ته گهر گهر ۾ مذهبي منافرت سبب باهه ٻري وئي. پاڻ وٽائن خاطر يا، پاءُ کان نفرت ڪرڻ

ٻڌو اهڙيءَ طرح سندس واسين ۾ اڳ، جيڪا ٻڌي ۽ اتحاد هو اهو ڪمزور ٿيڻ لڳو ڪنهن جو نه ڪنهن ۾ وڌيڪه رهيو. هي اعتباري وڌي وئي سند ۾ جيڪو امن ۽ سکون هو سو ڊانواڊول ٿي ويو. جيتوڻيڪ راجا چچ برهمڻ خاندان مان هُئڻ جي باوجود به آزاد حيال هو ۽ ان ۾ به اڳين بادشاهن خزان مدد جي تعصب ڪونه هو. ڪنهن به اهڙي عرصي ۽ فساد ۾ سندس شموليت ڪونه هئي. ايئن ڪري چنهي نه هن بادشاهه چا به راءِ گهرائي جي بادشاهن جيان، مجبور اساس جي رت سان هٿ رکيل ڪونه هئا.

چچ جي ڌرمي آزاد حياالي لاءِ سنڌ جي تاريخ ۾ به مثال ٿي ڪافي آهن. هڪ ته سندس پاءُ راجا چندر، جيڪو ٻڌمت جو پيروڪار هو، ان کي عبادتگاه مان اٿاري پنهنجو نائب مقرر ڪيائين. چچ نامي جي مصنفه لکيو آهي ته ”چچ پنهنجي پاءُ چندر ڏانهن اعتماد جوڳو ماڻهو موڪلي چو يو ته، ”سيلانج جي خدا اسان کي هن دفعي راجاڻي ڏي آهي ۽ وڏي بادشاهت منهنجي حڪم هيٺ آئي آهي تنهن ڪري، منهنجي مرستي آهي ته توکي روز جي تحت گاه ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪري، پنهنجو واپي عهد ٺاهيان ۽ توکي پڻ حڪومت ۾ ديداري، امانت، پرهمبرگاري ۽ عبادت ڪرڻ ڪري ٻيڻو ٿيڻو ثواب ملندو.“

جيتوڻيڪ چندر حڪومت ۾ شامل ٿيڻ کان پاسو ڪندو رهيو، پر آخر کيس ’پيس جي ڪورٽ‘ تي مقرر ڪيائين ۽ اهوڙ جو مڪمل ضابطو سندس هٿ ۾ ڏيئي پنهنجو ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار سندس حوالي ڪيائين.“ (2)

چچ بدانت هوند ته برهمڻ هو پر راجا چندر ٻڌ ڌرم جو پوئلڳ هو. هو سڌو ڏسهن مت خاني ۾ پنهنجي خدائن جي عبادت ۾ مشغول رهندو هو پر راجا چچ ڌرمي اختلاف هوندي به هن کي ملڪ جي ڀلائيءَ لاءِ، ’اڀيلن جي ڪورٽ‘ ۾ چچ مقرر ڪيو. ان ڪورٽ ۾ حڪومت جي هر ماڻهوءَ خلاف اڀيلن داخل ڪري سگهجي پئي. اهڙي عهدي تي راجا چچ هڪ مختلف ڌرم واري کي رکي ثابت ڪيو ته، هن کي ڌرم نه پر، ملڪ ۽ ان جي عوام سان همدردي ۽ پيار هئو.

ٻيو واقعو سندس شاديءَ جو آهي. راجا چچ جڏهن برهمڻ آباد جو قلعو فتح ڪرڻ ويو، ان جنگ ۾ برهمڻ آباد جو تڪر مشين مارجي ويو. فتح پائڻ

کان پوءِ راجا چچ ان جي زال سان شادي ڪئي. اها عورت مڙس مڙن کان پوءِ رٽڙ ٿي وئي هئي. ان وقت ۾ هڪ ريت عورت سان شادي ڪرڻ کي وڏو عيب جو ڪم ۽ گناهه کان حالي ڪو به سڏيو ويندو هو. ۽ وڏي ڳالهه ته اها عورت به ٻڌڙي جي پوئلڳ هئي. پر راجا چچ ڌرمي ديوار کي ٽوڙيو ۽ عورت جو حق نسيب ڪيو.

انهن ڳالهين مان ثابت ٿئي ٿو ته، راجا چچ انسان دوست ۽ وطن پرست هو. ۽ رياست جي معاملن تي اها اسان دوستي ۽ وطن پرستي عالمي رهي. راجا چچ به پنهنجو وقت پورو ڪري فطري موت هئو. راجا چچ جي مڙن کان پوءِ سندس پٽ راجا چندر سنڌ جي تخت جو وارث ٿيو. جيئن ته اسان هتي چئي آيا آهيون ته، راجا چندر پنهنجي جو پوئلڳ هو ۽ هو سارو ڏينهن عبادت ۾ گذاريندو هو. مائشاهي، تي ويهڻ کان پوءِ به، هن ۾ ڪو عرق نه آيو، پر هن وڌيڪ حڪومت جي رور تي، عام ماڻهن کي پنهنجي ڌرم ۾ شامل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. راجا چچ جي وقت ۾ جيڪي به ماڻهو برهمڻ بڻجي ويا هئا. راجا چندر وري انهن کي ٻڌ ڌرم ۾ واپس موٽائڻ لاءِ ڌرم جي پرچار تي زور ڏنو. سيد سليمان ندوي لکي ٿو ته،

”راجا چچ کان پوءِ راجا چندر تخت تي ويٺو. هي ٻڌڙي جو پرڄوش پيروڪار هو. جن ماڻهن پهريون سحر مذهب ڇڏي ڏنو هو، انهن کي طاقت سان ٻڌ بڻائڻ شروع ڪيو.“ (3)

راجا چندر جي انهيءَ قدم کڻڻ کان پوءِ ضرور برهمڻ فرقي واري محتاج ڪيو هوندو ۽ ڪي ڪوششون وٺي انهن کي روڪڻ لاءِ اپاءَ ورتا. هوندا به جڻ ته ان وقت سنڌ ۾ ناريج مونس ڪو به هئا، تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته، پوءِ واري لکيل عرس جي تاريخ اهڙن واقعن کي اهميت نه ڏيندي نظر انداز ڪيو آهي. پر اسان اڄ اهو تجربو ڪري سگهون ٿا ته، ان واقعي کان پوءِ يقيناً برهمڻ سنڌ ۾ خوف ۽ هراس پکيڙيو هوندو. ان لاءِ ڀڳت سان چئي سگهجي ٿو ته، ان وقت ۾ برهمڻن کان وڌيڪ مذهبي ڪٽرپڻو سنڌ جي ٻين فرقن ۾ ڪو به هو. منهنجي مطالعي مطابق ته، برهمڻن جي خاموشي ناممڪن آهي. تاريخ ۾ اهڙن واقعن جو ڪيترين حاسن تي اشارو پڻ ڪيو ويو آهي. جن مان اسان اڄ اهڙو اندازو ڪرڻ ۾ حق محاسب

هيون سبوستان جو سردار 'متو' قنوج جي راجا وٽ صلاح ڪرڻ ويو ۽ ان کي هر سائن لڳو. جيئن پر سنڌ جي سوبهن ۽ خوشحاليءَ سان گڏ راجا چندر جي تنگ نظري، بعض ۽ گهڻي جي سبب پيدا ٿيل فسادن جو ذڪر ڪندي چيائين ته،

"راجا چچ مري ويو هائي هن جي گاديءَ تي سندس پاءُ ويٺو آهي، جو راجا ڪونهي، ٻه هڪ عائد، راجپوت اهي ماستڪ بڻ ٿرمر جو پوڄاري آهي ۽ سارو ڏينهن ٿرمر پوڄارين سان گڏ مدر ۾ ويٺو رهي ٿو. ڪنهن سو، مذهبي بحث ۽ رياضت (ٽپسيا) جي، هن جو ڪو ڪم نه ٿو ٿئي جيڪڏهن فقط ڪنهن ٿوري فوج موڪلي وڃي، ته به ان تي فتح حاصل ٿي سگهي ٿي جيڪڏهن اوهين هن جو ملڪ هن کان ڪسي مون کي ڏيو ته، اهو وڃي ٿو ڪريان ته، ساليانه ڍل ادا ڪندو رهندس" (4)

سبوستان جو سردار 'متو' پنهنجي خيال ۾ برهمڻ هو، جيڪو رڳو ٿرمر نعشب جي ڪري، ڌارين کان مدد وٺي فوج جو وڏو ڪنگ ڪامي، ٻيو پر راجا چندر ان معاون سان مڙس تي مقابلي ڪيو، ۽ وڏي بهادريءَ سان حڪومت جا اُپاءُ وٺي، فوج کي ٻنهي سپر ستوري انهن دشمن سان منهن ڏنو پر هي هٻائون نه سندس ٿي، مذهبي جمن جون پيدا ڪيل هيون ان کان پوءِ راجا چندر نه پنهنجي موت مري ويو ۽ سنڌ جي تخت جو والي راجا چچ جو پٽ راجا ڏاهر بڻيو جيڪو وري پنهنجي پيءُ جي مذهب جو پيروڪار هئو. اهڙي طرح برهمڻن کي پنهنجي مذهب پکيڙڻ لاءِ، هي ٻيو موقعو ملي ويو ان مذهب جي چٽاڀيٽيءَ به آخر وڃي رنگ لائو ۽ اهوئي سبب، جيڪو اهڙن جهڳڙن جو نتيجو نڪرندو آهي يعني بدامني، بي آرامي، لٽ مار ۽ عارت گيري!

حڪومت جو نظام درهم برهم ٿي ويو عوام روزمره جي فسادن مان بهرار ٿي پيو. هيڏي پوڏي ٻڌڻن طبقو جيڪو ٻڌ ٿرمر جو حامی هو مجبور ٿي ڌرين کي ڪاهون ڪرڻ جون دعوتون ڏيڻ لڳو. اهڙي دعوت جو دڪر، خاص ڪري تاريخ ۾ بيرون ڪوٽ وارن جو جاتائيل آهي. ڇو ته نيرون ڪوٽ ۾، ٻڌ ٿرمر وارن جي اڪثريت هئي. مولائي شيدائي لکي ٿو ته،

"نيرون ڪوٽ وارن اڳيئي حجاج کي ڪاء ڪرڻ لاءِ دعوت نامون موڪلو هو محمد بن قاسم جڏهن شهر کي وڃي پھتو تڏهن شهر وارا صحف سنڌ

کٽي سندس استعمال ڪرڻ آيا.“

سپاهيڙي سنڌ ڌرتيءَ تي سوين سال گذرهندڙن ۾ اهر ڌرمي اختلاف وڃا وجهي ڇڏيا. انهن مان قوم ۽ وطن جو سچو جدو جھڙو ڀڄي ويو. پيار محبت ۽ پائڻجاري سان گڏ رهڻ بجاءِ، انهن ۾ دشمنيءَ جو زهر ڀرجي ويو. هن رڳو پنهنجي ڌرم جي رعايت سبب ڌارن سان اڳ ٿي ٿاه ڪري ڇڏيو. انهن کي تمغا ۽ سوکڙيون ڏني وڏا استعمال ڪري اُتساهيو ۽ راه جا سمور ڪڍيا. انهن جي اچڻ کان اڳ ٿي هنن بهاري ڇڏيا هئا. سنڌي قوم جي بهادرن ۽ جنگجوئن کي وڏن کان روڪڻ لاءِ به هنن پنهنجي ڌرم جي ڏوراني (جنهنجو ذڪر اڳتي ايندو) ڪيترين ئي ڪوڙيون ڪٽائون ٻڌائي کين ساڻو ۽ بادل ٻڌائي ڇڏيو. ايتري قدر جو جڏهن دشمن در ٿي اچي پهتو ته ان سان مقابلي ڪرڻ لاءِ عوام، حڪمرانن جي ڪاهه منڊ به ڪئي. انهن وٽر ختلافي ڳالهين تي زور ٿيو. مولائي شيدائي لکي ٿو ته،

”جيش روم ۽ ايران جي باهمي جنگين ساساني شهنشاهيت ۽ مشرقي بيزانٽون سلطنت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. تينن سنڌ ۾ سميءَ ۽ برهمڻن جي باهمي دشمنيءَ به رڳو ڏاهر جي حڪومت کي اڏوهي وانگر ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. پر مروج مذهب جي اعتقادن کي به ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. عوام الناس کي حڪومت سان همدردي ڪانه هئي.“ (6)

ٻڌ ڌرم ۽ برهمڻن جي اندروني تضادن مان عربن خوب فائدو ورتو. عرب ٻڌ ڌرم وارن کي ڪجهه سهولتون ڏيئي برهمڻن جي ڪمزورين کان واقفيت حاصل ڪندا هئا. انهن جي هڪجهڙي سان دشمنيءَ جي ڪري عرب فتح سان سرشار ٿي پنهنجا حوصلا بلند ڪري اڳتي وڌندا ٿي رهيا. جڏهن به عربن کي ڪنهن مشڪل سان مُهن ٽٽو ٿي پيو ته، ٻڌ ڌرم وارن انهن جي هر مدد ٿي ڪئي ۽ اهڙي طرح برهمڻن ۽ ٻڌ ڌرم وارن جي باهمي جهڪڻ سستين جي هار جو سبب بڻجي وئي.

ب- بين الاقوامي تعلقات ۾ ويڳاڻپ:

راڻا ڏاهر جي دور ۾ عرب هڪ باقائدي سپرپاور جي حيثيت ۾ اڀري آيا هئا. انهن جو مڪران تي قبضو ٿي چڪو هو ۽ اعلانن سان ۾ خلافت جي

حاکمیت قائم ٿي چڪي هئي. اهڙي طرح سنڌ جي حيثيت سرحدي رياست جي بلڪ هڪ لحاظ کان هند عرب جي وچ ۾ هڪ بھر اسٽيٽ جي وچي رهي هئي. اھڙي صورتحال ۾ مڪران ۾ عربن جي داعي ڳوڏر ۽ ان جي راڄ علائقن کي سنڌ ۾ پناه ڏيڻ دانشمنديءَ وٽان نہ هو. اھڙي طرح سامونڊي ڌاڙيلن جي ڪارواين خلاف سرد مھري عربن کي ڇيڙائيندڙ هئي۔ ڇاڪاڻ تہ سمنڊ جي بين الاقوامي روٽن جو تحفظ ان وقت نہ بين الاقوامي تعلقات جو بنياد هو. عرب منڊ کان وٺي سنڌين جي پاران عرب خلاف ايرانين جي مدد تي چڙيل هئا ۽ ان بنياد تي هو سنڌين کي دعائي پوريشن ۾ رکن لاءِ ڪيترا دھيا سنڌ تي حملا ڪري چڪا هئا. اهڙي حالت ۾ غيرجانمدي ۽ سيڪيولر نظريي جي بنياد تي مضبوط فوجي سگھ سان سنڌ جي خودمختياري کي دائر رکن جون ڪوششون ٿي سگھيون پني ليڪن راجا ڏاهر جي بي توجهي ايئن ٿيڻ نہ ٿئي.

ج۔ راجا ڏاهر جي بي توجهي؛

جڏهن اسان پرمٿ جي شڪست جا واڙ ڄاچينداسين تہ هڪ ڪردار اسانکي راجا ڏاهر جو بہ نظر ايندو.

پر منهنجو خيال اھي تہ راجا ڏاهر عقل ۽ سمجھ کان ڪم گھٽ ورتو ۽ رڳو جوتشين، نھومين ۽ صلاحڪار ودين جي چڪر ۾ ڦاسو رهيو، جيڪي سندس وفادار ۽ همدرد ڪو نہ هئا. آڄ جڏهن تاريخ ۾ اسان انهن صلاحڪارن جون صلاحون پڙهون ٿا تہ انهن ۾ سچائي ۽ مھادري نہ، پر بزدلي پئي پکي. جڏهن سنارا راجا ڏاهر جي لڙائيءَ تي ٺڪڻ جي موقع ڪونه هئا تہ ڪڏهن وري کيس حالتون احارت نہ پيون ٿيون. راجا ڏاهر نہ ستارن ۽ بڙجن جي انتظار ۾ دشمنن کي چوٽ ڇڏي ڏنو ۽ جيسين سنارا ۽ حالتون راجا ڏاهر جي هاندي ۾ ٿين ٿي، تيستائين ڌاريا سنڌ تي قابض ٿيندا رهيا. راجا ڏاهر کي ڪهڙيءَ ريت صلاحڪارن غلط صلاحون ۽ مشور، ٿيا ۽ ڪهڙي طرح راجا ڏاهر انهن جي پيروي ڪندو رهيو اهو وانکو ڪرڻ لاءِ اسان وٽ ڪافي مثال آهن جيڪي هيٺ سان ڪجن ٿا.

پھريون پھريون عربي لشڪر جڏهن بيل تي حملو ڪرڻ لاءِ اچي رهيو

هو ته. ڏاهر جي پٽ حبسید، راجا کان انهن کي روڪڻ جي اجازت گهري ۽ راجا ڏاهر جڏهن اها صلاح محمد علامي (نسو صمیمو ۱) سان ڪئي ته، هن پنهنجي قوم جي بهادريءَ جا قصيدا ڳائڻ شروع ڪيا. محمد علاميءَ ڏاهر کي چيو ته،

”محمد بن قاسم خجاج جو سوٽ آهي هن سان بهادر لشڪر سان آهي، جي ناليرا بهادر، شريف رادا ۽ حڪمي حوڏا آهن هن چوڏهه گهوڙن ۽ پورن هٿيارن سان توهان جي لڙڻ واسطي توجھ ڪيو آهي خردار! ان جي سامهون نه نچو، ڇاڪاڻ ته هن وقت شام کان هڪ ماڻهو آيو آهي، جنهن ٻڌايو آهي ته عرب جي لشڪر جو هڪ هڪ سوار ڏاهر کان انتقام وٺڻ آيو آهي.“ (7)

راجا ڏاهر، محمد علاميءَ کان عرب لشڪر جي اٻڌي واکاڻ ٻڌي هيشو ٿي پيو ۽ پنهنجي پٽ کي روڪيائين ته عربن سان جنگ نه ڪري راجا ڏاهر نه رڳو حبسید کي مع ڪئي، پر ديبل وارن لاءِ وڌيڪ فوج به ڪانه موڪلي جڏهن ته راجا ڏاهر تي حاڪم هجڻ جي ناتي فرض پيو ٿئي ته، ديبل ورن تي ڌارين جي لشڪر جي چڙهائيءَ جو ٻڌي انهن لاءِ جوڳو انتظام ڪري ها. جڏهن ته ديبل وارن پنهنجو پاڻ تي پاڙي دشمنن جو سٺ ڏينهن تائين مقاسو پڻ ڪيو ۽ نيٺ مجبور ٿي، انهن ڏينهن وڃي قلعي بند ٿيا.

انهن ڏينهن اوچتو قلعي مان هڪ برهمڻ مڪنڻ جنهن قلعي تي فتح پائڻ لاءِ عربن کي صلاح ڏني (جهڙوڪو دڪر اڳتي ايندو) ۽ قلعو فتح ٿي ويو. هنري طرح ديبل جو قلعو صرف راجا ڏاهر جي ئي توجھيءَ سبب عربن جي قبضي ۾ اچي ويو. ان کان پوءِ عرب لشڪر ميرون ڪوٽ ڏانهن راهي ٿيو. مير عبي شير قانع لکي ٿو ته،

”راجا ڏاهر جو پٽ حبسید اڳيئي ميرون ڪوٽ ۾ موجود هو. ديبل (ديبل) جي فتح جو ٻڌڻ کان پوءِ راجا ڏاهر هن کي (حبسید کي) گهرائي برهمڻ آباد ۾ رهايو.“ (8)

مٿي بيان ڪيل ڳالهين مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته، جڏهن راجا ڏاهر کي رڳو پنهنجي پٽ جي بچائڻ جو هڪر هو ته ڪا کيس عوام سان همدردي هئي ۽ نه ميرون ڪوٽ جي قلعي سان دلچسپي. ۱

ميروں ڪوٽ جو گورنر ان وقت راجا ڏاهر جي درٻار ۾ موجود هو. راجا ڏاهر هن کي بي يار واعدگار، سواءِ ڪنهن لشڪر جي اڪيلو نيريون ڪوٽ جي حفاظت لاءِ موڪليو. جيڪو اڳ ئي حجاج کان معافي وٺي، پناه وٺي چڪو هو. ان جي اچڻ کان اڳ قلعي وارا مرڪز کان مدد نه ملڻ ڪري، قلعي بند ٿي ويهي رهيا. محمد بن قاسم کي قلعي تي قابض ٿيڻ لاءِ ڪيترا ئي ڏهاڙا لڳي ويا پر فتح پائي نه سگهيو. پاتيءَ جي ڪوٽ سبب کيس ڪيترين ئي مشڪلاتن سان مُهن ٽيڻو پئجي ويو. نيٺ راجا ڏاهر طرفان آيل گورنر اچي قلعي جو در کولايو. اهڙيءَ طرح محمد بن قاسم نيريون ڪوٽ جي قلعي تي فتح پائي. اهڙي طرح عربي نيريون ڪوٽ کان پوءِ ’موج‘ ڏانهن وڌائي جتي هڪ شهمي رهندو هو ۽ رعيت جي اڳواڻي ڪندو هو. جيڪو ’بحيرا‘ پاراڻ اتي مقرر ٿيل هو. موج جا ماڻهو ٻڌ ڌرم جا پوڄاري هئا. جيڪي ڪنهن جي به رت وهائڻ کي پاپ سمجهندا هئا. تن ڌرم جي واسطي سان ’بحيرا‘ ڏانهن پيغام موڪليو ته اسان جي ڌرم ۾ جنگ ڪرڻ جي منع آهي ۽ هن لشڪر سان ڀڄڻ جي سگهه نه اسان وٽ ڪوبه آهي. تنهن ڪري اسان کي انهن سان ناهه ڪرڻ جڳائي. بحيرا ان پيغام ملڻ کان پوءِ به نه انهن کي اجازت ڏني. نه ئي عرب لشڪر سان جنگ ڪرڻ لاءِ موج موڪلي. جنهن جي ڪري انهن ناهه ڪري ڇڏيو.

ان کان پوءِ عرب لشڪر سيوستان جي قلعي تي هلائڻ ڪئي، جتي بحير نالي گورنر رهندو هو. جيڪو چندر جو پٽ ۽ راجا ڏاهر جو سوٽ هو. ان به ڪيلي سر عرب لشڪر سان مُهن ڏنو. پر ستن ڏينهن کانپوءِ ساڻو ئي پيو ۽ سيوستان مان ڀڄي سيسم جي قلعي ۾ اچي پناه ورتي. محمد بن قاسم به سيوستان کان بحيرا جو پيرو ڪيو. سڌو سيسم جي قلعي تي ڇي ڪڙڪيو، جيڪو قلعو ڪاڪي چمي جي عداريءَ سبب مير ڪنهن لڙائيءَ جي فتح ٿي ويو ۽ بحيرا ۽ سندس ساٿي حمل ڏانهن ڀڄي ويا. سيسم جي قلعي فتح ٿيڻ کان پوءِ محمد بن قاسم سڌا حواءِ وڏا ڪوٽ فتح ڪندو رهيو. ان سان ساري وقت ۾ ڪنهن به سپر طاقت مهاڏو نه اٿڪايو هو، ۽ راجا ڏاهر به خاموش ويٺو رهيو. ان ڪنهن جي به مدد ڪوبه ڪئي، ۽ نه ئي وري پنهنجي دفاع لاءِ ڪو جوڳو انتظام ڪيو. رڳو ستارن جي موافق ٿيڻ جو

نظار ڪندو رهيو هوڏانهن محمد بن قاسم وڏي نظر و ضبط سان ۽ لشڪر کي ڦريل مال سان تواريندو سڏ تي قابض ٿيندو رهيو. راجا ڏاهر کي محمد بن قاسم جي هر حرڪت جي سڏ ٻڌ هئي، پر هو خاموش ٿي سڀ ڪجهه ٽسندو رهيو. نيٺ اچي ڪاٺي سندس ڪنڌ تي ڪڙڪي حجاج جي چوٽ تي ته، ”هين قلعي کان پاسو ڪري مهراڻ ندي ٽپي سڌو ڏاهر سان مقابلو ڪر.“ (9)

تنهنڪري هو پنهنجو ارادو ترڪ ڪري اوڏانهن راهي ٿيو. هاڻي راجا ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي لشڪر جي وچ ۾ صرف مهراڻ ندي هئي. محمد بن قاسم مهراڻ نديءَ جي ويجهو رهندڙن کي ان مڃائي ۽ انهن کان هر طرح جي مدد ڪرڻ جا واعدو ورتا. ان علائقي جو چڱو مڙس موڪلو پٽ وسايو جو هو (جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو) هن مددگار ٿيڻ جو يقين ڏياريو. ان کان پوءِ محمد بن قاسم راجا ڏاهر ڏي چوانِي موڪليو ته،

”تو خودمختيار آهين، تنهنجي حيلهءَ ۾ درياءُ اچين ته، رستو کليل آهي ۽ ڪاٺ روڪ نه آهي ته هي صورت ۾ رستو کليل رکو ته عربن جو لشڪر درياءُ ٽپي توهانجي سامهون ٿئي.“ (10)

راجا ڏاهر هميشه جيان صلاحڪارن سان صلاحون ڪرڻ لڳو. جيتوڻيڪ هن ڀيري سياڪر وزير کيس سڀني صلاح ٺهي، پر راجا ڏاهر ان تي ڪوبه عمل نه ڪيو. سواءِ ان جي ته، هن عربن کي خودمختيار ڇڏي ڏنو. هن مهراڻ ٽپي وڙهڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏني. سڌو درياءُ ٽپڻ کان اڳ محمد بن قاسم پنهنجي لشڪر کي، وڌيڪ منظم ڪيو. عربن جو لشڪر وڏي تڪليف سان سڌو درياءُ پار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان وچ ۾ راسل نالي هڪ سڀ سالار عربن تي حملو ۾ ڪيو پر هو ڪامياب نه ويو. ان کان پوءِ راجا ڏاهر جيسيند کي لشڪر ڏيئي عربن تي راتاهو هڻڻ لاءِ موڪليو پر هو نه جان بچائي موٽي وڃي راجا ڏاهر سان مليو. جيسيند جي موٽي وڃڻ کان پوءِ عرب رستو نه ملڻ سبب سخت ڏڪار جو شڪار ٿيا. ايتري قدر جو جيڪو نه گهوڙو بيمار پئي ٿيو، سو ڪُهي ئي کاڌائون ۽ گهوڙن لاءِ گاهه جي ڪمي ٿي وئي ۽ گاهه جي مٽحڻ سبب ڪيترائي گهوڙا موت جو شڪار سڃي ويا. اها خبر ڄڏهن راجا ڏاهر کي پئي ته ڏاڍو خوش ٿيو ۽ وڏائيءَ ۾ چي

محمد بن قاسم ڏي همدردانه طور صلاح موڪليائين. مان توهان ڏي سيڌو سامان موڪليان، جيئن اوهان کي واپس وڃڻ ۾ تڪليف نه ٿئي. راجا ڏاهر جي اهڙي سوچ تي تعجب ٿو ٿئي جو حملہ آور سان رعايت جو پيو سوچي ۽ ويڄاري. اهو راجا ڏاهر رڳو اڃا ئي حوشفهميءَ ۾ مبتلا ٿي ڪري ڪيو. نه راجا ڏاهر کي اهڙو قيمتي موقعو هٿان وڃائڻ نه گھربو هو ان وقت نه همدردي ڪرڻ بجاءِ جيڪڏهن راجا ڏاهر هڪ وڏو لشڪر سان ڪري، عرب لشڪر تي حملو ڪري ها ته به فتح مائي ها پر هن عقل بجاءِ جذبات کان ڪم ڪري ورتو. نيٺ عرب به هزارن طئي ڪندا اڳتي وڌندا پئي آيا هاڻي راجا ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ رڳو اڌ فرسنگ (هڪ ميل) وڃي بچيو هو پر پوءِ به هو اڃا ئي مڳيءَ ۾ رهي انهن کان لاعرض ٿي، شطربج ۽ چوٽڙ راند ۾ مشغول رهيو. جڏهن حاسوس کيس خبر ٿئي ته دشمن در تي چي پهتو آهي، پر پوءِ به راجا ڏاهر صلاحون ڪندو رهيو. صلاحڪارن پوءِ به چيس ته اڄ به ستارا تنهنجي فتح جي موافق ڪونه آهن پر راجا ڏاهر تاريخ ۾ برادل سڏجڻ کان بچڻ جي خاطر، ميدان ۾ مڪنو جيتوڻيڪ راجا ڏاهر جا ڪيترا ئي سڀ سالار ساڻس غداري ڪري، محمد بن قاسم جا همراہ وڃي پيا هئا، هاڻي جڏهن راجا ڏاهر دشمن کي ڪمزور ٿيندي ڏٺو، تڏهن اڃا ئي هن ۾ مبتلا ٿي ويو. هوڏانهن عرب لشڪر کي عراق کان موڪليندو به اچي پڳي عرب لشڪر هڪ وڏو حملو ڪري راجا ڏاهر کي ماري وڌو. راجا ڏاهر جي موت لاءِ، تاريخ ۾ اختلاف آهي. مان تحفه الڪرام وري راءِ کي وڌيڪ مضبوط سمجهندي، انهيءَ کي اهميت ڏيان ٿو. مير علي شير قانع لکي ٿو ته،

”محمد بن قاسم لشڪر کي تيرن وسائن جو حڪم ڏنو. قادر جي قدرت سان هڪڙو تير وڃي راجا ڏاهر کي مڙيءَ ۾ لڳو ۽ هومري ويو“ (11) اهڙي هئي عربن ۽ سنڌين جي فيصلو هڪڙي ڙاڻي، جنهن ۾ رڳو راجا ڏاهر جي هن سبب، ڪٽيل جنگ به هارجي وئي. راجا ڏاهر جيترو بهادر هو ۽ جيترو سندس لشڪر هو ۽ جيڪڏهن اوهو ئي عقل ۽ حوصلي کان ڪم وٺي ها، وهن ۽ وسوسن ۾ مبتلا ٿي، برجن ۽ ستارن جي مداحن جي اسرار ڪرڻ ۾ وقت نه وڃائي ها ته، جيڪر صورتحال ساڳي نه رهي ها

ان جنگ جي هارجن کان پوءِ جيڪو سنڌ جي ثقافت، تهذيب، ٻولي ۽ سماجي حالت تي اثر ٿيو، اهو اڃا سُوڌو توهان ۽ اسان اڏو اهي راجا ڏاهر جيڪڏهن ايڏي معروزي ۽ بي توجهي نه ڪري ها ته ضرور هڪ ماتي ها عربن جي ان لشڪر لاءِ، حسين ۽ سعدس لشڪر تي ڪهي هو. اها سموري دشمني راجا ڏاهر سان حوشين ۽ نحوين ڪئي، ۽ راجا نه پر احساس ڪري ۽ وهمن ۾ مبتلا ٿي سندن پيروي ڪندو رهيو.

د - دفاعي طاقت:

سنڌ جي تاريخ ۾ ڪئي به باقاعدي فوجي سکيا ورتل لشڪر جي سنڌ ڪانه ٿي پوي. وقت سر ضرورت پوڻ مهل اهو رواج هوندو هو ته مخصوص قبيلا کان، حملي آوردن کي مهل ڏين لاءِ ماتهو گهرايو ويندا هئا، جيڪي سواءِ ڪنهن جنگي سکيا جي، پوري خلوص ۽ پنهنجي فور جو مان مٿاهون ڪرڻ لاءِ دشمن سان مهاڏو اٽڪائيندا هئا.

عربن سنڌ تي چوڏنهن ڀيرا حملا ڪيا، جن مان تيرنهن دفعا، هو شڪست کائي واپس ٿيا. آخر چوڏهين دفعي اهي پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ويا، ان جو مٿي بيان ٿيل سببن سان گڏ، هي به هڪ ڪارڻ هئو ته اسان وٽ ان وقت ڪا به سکيا ورتل فوج موجود ڪانه هئي. هيٺ اسين سنڌين جي هوجي سگهه ۽ عربن جي هوجي فوٽ بابت وصاحت ڪند سون، جنهن مان پڙهندڙ بخوبي اندازو ڪري سگهندا.

(1) عربن جو جنگي فن:

عرب جڏهن به ڪنهن ملڪ تي چڙهائي ڪندا هئا ته، پهريان پنهنجي سپاهين کي جهاد ڪرڻ ۽ ان ۾ شهيد ٿيڻ يا عاري ٿيڻ بابت گهڻيون ئي سمجهاڻيون ڏيندا هئا. وقت جو خليفو پنهنجي خطبن (تقريرون) جي وسيلي سندن خورن ۾ جوش ۽ ولولو پيدا ڪرڻ جي پريور ڪوشش ڪندو هو، جن ۾ عرب لشڪر جي سورهياڻي ۽ ڪيل فتوحات جو گهڻي انداز سان ذڪر هوندو هو. اهي خطبا انترا ٿينهن هلندا رهندا هئا، جيستائين سندن جدو جوشي جي حد تائين نه پهچندو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ هو هوج کي مختلف

حصن ۾ ورهائيندا هئا هر حصي تي مامور سڀ سالار مقرر ڪندا هئا ميدان جي چئني پاسن تي جدا جدا دسٽو مقرر ٿيل هوندو هو. هن جا سڀ سالار به جدا جدا هوندا هئا اهڙيءَ طرح رضاڪارن جو به هڪ دسٽو هوندو هو جن مٿان پڻ جدا سڀ سالار مقرر هوندو هو جيڪو حصن پاسي کي ڪمزور سمجهندو هو ته ان طرف رضاڪارن کي شامل ٿيڻ جو حڪم ڏيندو هو عرب هتي به چانوڻيون هڻندا هئا ته، پنهنجي هيمن جي چوڌاري حديقون کڻيندا هئا

ان کان سواءِ سندن مظهر و ضبط به سخت هوندو هو دشمنن پلي حملو ڪري اچي، پر پنهنجي ضابطن ۽ طريقن ۽ ڪار جي ڪنهن به حالت ۾ ڀڃڪڙي ڪونه ڪندا هئا ۽ حڏهن لشڪر سامان سڙو کڻي ڪنهن ملڪ تي ڪاهيندو هو ته، اڪثر ڪري لشڪر جي چُرپُر (مقل حرڪت) جو اختيار مرڪز پاڻ وٽ محفوظ رکندي هو مرڪزي حڪم کان سواءِ لشڪر جي سڀ سالار کي ڪنهن به مهم جي شروعات ڪرڻ جي اجازت ڪونه هوندي هئي ايتري قدر جو لشڪر جي چانوڻي هٿن جي جڳهه به، مرڪز جي مرضي ۽ مطابق مقرر ڪئي ويندي هئي جتي جتي لشڪر پهچندو هو، تن جي نقشي، آب هوا، پاڻي ۽ گاهه ماٺ مرڪز کي آگاهه ڪيو ويندو هو، ۽ پوءِ مرڪز پاران جيڪو حڪم جاري ٿيندو هو انهن ڪيو ويندو هو

عربن جي سنڌ جي مهم دوران حجاج بن يوسف جي لکيل خطن مان معلوم ٿئي ٿو ته، هن عرب لشڪر جي اڳواڻي، محمد بن قاسم نه پر، حجاج بن يوسف ڪري رهيو هو ايتري قدر جو ديبيل جي پسگردائي ۾ محمد بن قاسم ست ڏينهن انهيءَ لاءِ ترسيل هو جو رور خطن ۾ اڃا به انتظار ڪرڻ جو حڪم هوندو هو مولائي شيدائي لکي ٿو ته

"ان ۾ شڪ ناهي ته محمد بن قاسم دمشق جي فوجي معڪتب ۾ تعليم ورتي هئي، ۽ پنهنجي فوجي قابليت جو ثبوت سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان اڳ ٿيڻي چڪو هو مگر سندھ جي فتوحات وقت هو حجاج بن يوسف ثقفي جي حڪمن موجب نقل حرڪت ڪرڻ لڳو کيس وقتاً فوقتاً، حجاج وٽان حڪم ملندو هو اهڙي طرح هو پاڻ به پنهنجن ڪارڪردارين کان حجاج کي واقف ڪري سندس حڪمن جو انتظار ڪندو هو." (12)

ان کان سواءِ عربن وٽ سنڌين کان هٿيار پهتوار به گهڻي انداز ۾ هئا، ۽ جيڪڏهن ڪٿي به ڪوٽ محسوس ٿيندي هئي ته، حجاج پاران اها هڪدم ٻوڏي هڪڻي ويندي هئي. ان وچ ۾ اهڙي ڪاٻ گهڙي نظر ڪانه ٿي جي جنهن ۾ مرڪز ۽ لشڪر وچ ۾ رابطو ٿيو هجي.

عرب جنگ جي ميدان ۾ صف بندي ۾ مقابلو ڪندا هئا، ۽ جتي به ڪو سڀ سالار مارجي پوندو هو ته، هڪدم ٻيو سڀ سالار مقرر ڪيو ويندو هو. ۽ لشڪر ساڳئي نموني ان جي پيروي ڪرڻ لڳندو هو. جنگ جي اهڙي حڪمت عمليءَ کي ٽسي سنڌين تي ٺايو گهرو اثر پوندو هو.

(2) سنڌين جو جنگي هنر:

سنڌين جي جنگ ڪرڻ جو طريقو ۽ ڪار به عجيب هو. هو ميدان جنگ ۾ ايند هئا ته، گهٽ ۽ وڌا وڃائيندا ايندا هئا. ڪوڙ سڀ دشمن جا گهوڙا ٺاه ڪاٺي پوئتي هڻڻ لڳندا هئا، ۽ ڌارين سپاهين کي ڊپ ۽ خوف وڪوڙي ويندو هو. جيڪڏهن ضرورت محسوس ڪندا هئا ته، دشمن سان گهوڙن ۽ هائين تان لهي به جنگ وڙهندا هئا. تاريخ ۾ ڪيترين جنگين ۾ سنڌين جو هڪ به ٻئي جي چيلهين سان رسا ٻڏي جنگ ڪرڻ جي نه سڌ ملي آهي. ميدان ۾ موجود لشڪر هڪ ٻئي جي چيلهين ۾ رسا ٻڏي جڏهن جنگ ڪندو هو ته، دشمن ڊنگ رهجي ويندا هئا. مددگيري چئجي جو برهمڻن جي دور حڪومت وقت سنڌين ۾ نه ايڪو ۽ ٻڏي رهي هئي، نه ڪا سڪيا ورتل فوج هئي. هن پنهنجي مدد پاڻ ڪرڻ جي بنياد تي جنگ لڙي پوءِ وٽس جيتري به سگهه ۽ طاقت هئي اها استعمال ڪري ڌارين سان مقابلو ڪندا رهيا.

سنڌ جي تاريخ ۾ اڳ ڪٿي به اهڙي ڪمزور دفاعي حالت نظر نه ٿي اچي، جهڙي برهمڻ دور جي پڇاڙيءَ ۾ هئي. اڄ به لٽيمرڪ جي هيٺين ستن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان وقت سنڌ ڪيتري ڪمزور حالت مان گذري رهي هئي. هو لکي ٿو ته

”جيتوڻيڪ ڏاهر جي بادشاهي لاءِ چيو ويو آهي ته اها مضبوط سياسي تي قائم ٿي چڪي هئي، پر معلوم ٿئي ٿو ته هو بحران سبب همت هاري ويٺو هو. هو پنهنجي وزير کان مشورو گهري ٿو جيڪو هڪ صبح ۽ بلڪ

تقرير ۾ طريقه ڪار جا ٻه مختلف رستا ٻڌائي ٿو. ان هويدي ۾ ڏاهر آخر ۾ فقط اهو اعلان ڪري ٿو ته هو پنهنجي بيعرتيءَ تي موت کي ترجيح ڏيندو پر هو اڃا به اها ڳالهه نه ٿو سمجهي سگهي ته ڇا ڪجي ” (13)

وقت جي حاڪم جا اهي مايوس ڪندڙ لفظ سندس سموري سگهه جي سنڌ ٽپڻ ٿا هڪ هڪ ٿي سنڌ جا مضبوط قلعا فتح ٿيندا رهيا، پر راجا ڏاهر انهن ڏانهن لشڪر ڦوڙي هٿيارن جي ڪانه مدد ڪانه موڪلي معرعي سنڌ جي جنگجو ’ڇٽا‘ قبيلي جي ڦري وڃڻ جو سبب نه اهو معلوم ٿي رهيو آهي ته، انهن جي ڪنهن نه سرواڻي ڪانه ڪئي ان وقت سنڌ جي سگهه محض ڪنري گروه تي مخصوص هوندي هئي جن کي نه ڪا جنگ ڪرڻ بابت تعليم ڏني ويندي هئي، ۽ نه ئي وڏي ڪو اهڙو ادرو هوندو هو، جنهن ۾ انهن کي هٿيارن هلائڻ ۾ مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪا سکيا ڏني ويندي هجي بس رڳو اهي ويڙهاڪ هئا، ۽ جنگ جي ميدان ۾ سرتان هٿ ڪٽي سر ڌڙ جي باري هڻندا هئا. عربن جي اچڻ وقت اندروني اختلافن سبب اها سگهه به راجا ڏاهر وڃائي ويٺو هو.

هٿيار به سنڌين وٽ نه هجڻ جي برابر هئا، سپاهين وٽ زرهون، نيرا، تيرڪمان، تلوارون، پالا، بڙجيون، گيڊن جون ڍالون ۽ جڏهن ته عربن وٽ انهن کان سواءِ بریدڙ تير به هئا، جيڪي جتي به لڳندا هئا ته، اتي ماڻه لڳي ويندي هئي ۽ کين مضيقون به ساڻ هيون، جيڪي مضبوط قلعن کي به ڪيرائي وجهنديون هيون.

ظاهر آهي ته جڏهن ڪوبه مي يار مددگار هوندو آهي ۽ پوءِ پلي اڪيلي سر ڪڍو به بهادر يا ويڙهاڪ چو نه هجي، پر سرور هار کانڻي پوئس

هـ- ڪاڪو چنو:

هر قوم لاءِ بيوقوف ۽ جاهل ماڻهو وڏا نقصانڪار ٿيندا آهن انهن جي هر عمل سان قوم کي وڏو نقصان رسندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن عقلمند ۽ ڏاها سڏجڻ وارا به انهن کان گهٽ ثابت ناهن ٿيندا. جڏهن ته قوم جي بقا جو دارومدار ئي انهن جي سياڻپ ۽ هوشياريءَ تي هوندو آهي، ۽ انهن جي هر قول ۽ فعل تي قوم وڏيون سرون طئي ڪري پنهنجي ڏاهن، بهادرن ۽ پنهنجي

حوشحاليء جو مالو روشن ڪندي اهي پر جڏهن انهن جي دهن ۾ ڏهپ جي جاءِ خوف ۽ لالچ اچي پريدي اهي ته انهن کان وٺيڪ ٻيو ڪوبه هاڃيڪار ناهي ٿيندو.

هاڻي راجا ڏاهر جي دور جي سراسري نظر وجهون ته، ان وقت سنڌ جي ڏاهن ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو اهي جن جي ڪري سنڌي عوام هڻو جن جي رڳو اشاري ڪرڻ تي، عوام پنهنجا سر ڪٽي نريءَ تي رکڻ لاءِ تيار هو. راجا ڏاهر واري وقت ۾ سنڌ اندر ڪاڪي جي نالي هڪ وڏو داءُ سڀاڻ رهيو هو. سنڌ جا ماڻهو ان جي پيروي ڪرڻ ۾ پنهنجي نجات سمجهندا هئا. اهو واقعي حالت جي جائزي وٺڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. ان دور ۾ اهو وڏو سياستدان ڪري لڳيو ويندو هو، اهو جيڪڏهن چاهيندو هو ته، ڪنهن بزدل ۽ گيديءَ کي به پنهنجي سياسي چالاڪين سان وڏو بهادر بنائي ڇڏيندو هو. پر جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو ته، هن پنهنجي صلاحيتن مان سنڌ کي ڪوبه فائدو ڪوبه رسايو ويتر راجا ڏاهر جو مخالف بڻجي، سندس مٿير مڙسن کي ڪانٽر بڻائڻ لڳو. محمد بن قاسم جڏهن فتح جا سفارا وڃائيندو اڳتي ٿي وڌيو ته، ٻڌاپور جا بهادر، جيڪي ڪاڪي چئي جا پوئلڳ هئا، اهي نڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا. مگر ڪاڪي جي انهن سان عجيب احوال ڪري، سندن دلين ۾ وهڻ جا اسار وڃي ڇڏيا. مير علي شير قانع لکي ٿو ته،

”ٻڌاپور جي ماڻهن وڃي ڪاڪي چئي کي چيو ته، اسان کي اجازت ڏي ته، اسلام جي لشڪر تي رانا هو ٿيون. ڪاڪي چيو ته، مون نجومين کان ٻڌو هي ته، هي ملڪ اسلام جو لشڪر فتح ڪندو. ۽ انهيءَ جو وقت به هي اهي تنهن ڪري اهو خيال هرگز دل ۾ نه آيو.“ (14)

ڪاڪي چئي جي اهڙي جواب ٻڌڻ کان پوءِ به اهي پنهنجي ارادي تي نل رهيا، ۽ پنهنجي لشڪر کي هٿيارن سان لڳس ڪري عربن جي طرف وڌيا، جڏهن سنڌ پنڌ تي اچي پهتا ته، اهي رستو ڀڳي ويا، رات جو سارو وقت جهنگ ۾ دريدر ٿي چئن ٿولن ۾ ورهائجي ويا. ۽ صبح جو پاڻ کي سيسر واري قلعي جي هيٺان ٽٽائون انهن جي دهن ۾ جيڪي حدشا ڪاڪي چئي پريا هئا انهن به ڦٽڻ شروع ڪيو. ۽ اهي اهڙا به وهڻي سڄي

وٻا جو، ڪاڪي چي جي ٻڌايل ڳالهين کي سمجهڻ اها سچ سمجهي، پٺ
 کي هيٺو ۽ ڪمرور سمجهڻ لڳا. حيويٿيڪ اها سموري وادعات انهن سان
 وڌاهي، رات سب ٿي هئي.

ان کان پوءِ هو محصور ٿي وري ڪاڪي چي سان صلاح ڪرڻ لڳا.
 ڪاڪي چي به انهن کي همتائڻ ۽ چست ڪرڻ لڳا؛ وڌيڪ سياڻپ کان
 ڪم وٺندي، انهن کي ساڻو ڪري ڇڏيو، ۽ پنهنجا ماضيءَ ۾ ڪيل
 ڪريما وڏي رنگ ۽ رنگ سان کين ٻڌائڻ لڳو. چچ نامي جي مصنف لکيو آهي

”جڏهن هو ڪاڪي چي وٽ واپس پهتا ته، ڪاڪي انهن کي صلاح ۽
 پنهنجو ارادو ٻڌائيندي چيو ته، توهان کي معلوم آهي مان بهاري، مردانگي،
 همت ۽ داناڻي، پر جڳ مشهور اهيان ۽ توهان وٽ رهي ڪيتريون ئي
 مشڪلاتون حل ڪيون اٿم. ليڪن ٻڌ مذهب وارن ڪتابن ۾ نجومين جي
 حساب سان ائين حڪم ٿيل آهي ته، هندستان اسلامي لشڪر جي هٿان
 فتح ٿيندو تنهن ڪري مون کي سندن استقبال ڪرڻ جو ارادو آهي“ (15)
 ڪاڪي چي کي پنهنجي تاهپ جي دور ٿي جڏهن پرڪا پنڄي وئي ته،
 هند ۽ سنڌ اسلامي لشڪر هٿان فتح ٿيندو. تنهن ڪري هن پنهنجو پلو ان
 ۾ ڄاڻو ته، عربن سان نام ڪري انهن کان ساڳي عرت برقرار رکڻ جا واعد
 ۽ اقرار ورتا وڃن هن پاڻ سان ڪيترن ئي بهادرن کي عربن جي خدمت تي
 راضي ڪيو هو ۽ محمد بن قاسم به جڏهن ٺٽو ته، سواءِ جنگ ڪرڻ جي،
 اسان جي طرف دوستيءَ ۽ صلح جو هٿ وڌائين ٿا ته ڏاڍو خوش ٿيو. انهن
 کي وڏا انعام ۽ اڪرام ڏئي سندن دل رکڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽
 هندستاني ڪپڙي جي وڏي سروپاءِ کين پارائي ڪاڪي چي ان جي عيوض
 عربن کي راز ٻڌائي انهن جو حوصلو بلند ڪيو ۽ هر ٽڪڻي وقت ۾ هر
 ممڪن مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو. چچ نامي جو مصنف لکي ٿو ته،

”ڪاڪي، محمد بن قاسم کي احوال ڪندي چيو ته، مان تنهنجي
 تائين ري ڪئي آهي ۽ توکي نصيحت ڪندو رهندس. جيرو ئي سگهندو
 اوترو مددگار رهندس. دشمن ۽ بدخواهن جي هٿ ڪرڻ ۾ سهنجو رهند
 ٿيندس“ (16)

ان کان پوءِ ڪاڪي چئي هڪ لشڪر تيار ڪيو. جنهن سان هو
 لڏ مار هڪڙو رهيو. تاريخ ۾ اسان کي اهڙو اشارو ملي ٿو ته،
 ”ڪاڪي مخالفن تي حملو ڪري ڏاڍا ڏوڪڙ، ڪپڙا، وهڻ، (پور)
 علام ۽ اناج عسڪر ۾ هٿ ڪيو. جنهن جي ڪري عرب لشڪر ۾ گوشت ۽
 گاه جي گهٽتائي ٿي.“ (17)

ان مان اسان اهو اندازو ڪري سگهون ٿا ته، ڪاڪي چئي جي ساٿ
 کان گ ۾ عربن جي لشڪر کي ڪافي مسئلا سامهون هئا. جنهن جو حل
 ڪاڪي چئي جي گڏجن کان پوءِ ٿيو. هن سنڌ کي ڪاڪي حڪومت عملي تيار
 نه ڪئي ته ڪو راجا ڏاهر سان صلاح مشورا ڪري گڏجي جنگ ڪرڻ جو
 سوچيو. رڳو عربن جي تنظيم ڏسي، ۽ انهن ۾ ايسڪو ٻڌي ۽ وڏو لشڪر
 ڏسي ان مڃي ويٺو.

و - ڪجهه ٻيا ڪردار:

غدار ۽ وطن فروش هر قوم ۾ جنم وٺندا آهن. اهڙي طرح سنڌي قوم
 ۾ به اهي موجود هئا. راجا ڏاهر جي وقت ۾ عدارن جي غداري ڪرڻ به
 عجيب نموني جي هئي. انهن کي ٻن نمونن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙا
 اهي هئا، جن کي ڌرمي ويجهن سبب گهڻ حيثيت ملي. جنهن جي ڪري
 برسرِ اقتدار حڪومت سان ٽڪر ۾ اچي ڌارين جا ايجنڊا ٻيا ۽ ٻيا هي
 هئا. جن اقتدار ۾ شموليت هجڻ جي باوجود به غداري ٿي ڪئي.
 آلهه: پهرين ۾ عام ماڻهو هئا، ۽ ٻين ۾ خاص ڪري ان دور جا سڀ سالار
 آهن. مهن ٻنهي نمونن جو هيٺين ريت ذڪر ڪري سگهجي ٿو.

محمد بن قاسم حڏهن سنڌ ۾، پهريون پهريون ڏيبل تي حملو ڪيو ته
 اتان جا رهائڪو قلعي بند ٿي وقت به وقت عربن تي حملو ڪندا رهيا. اها
 سرد جنگ ستن ڏينهن تائين جاري رهي. ڏيبل وارن جو عقيدو هو ته، جيستائين
 ديس مدر مٿان طلسمي جهنڊو جهولندو رهندو، تيستائين اسان تي ڪوبه فتح
 پاڻي نه سگهندو. سو ست ڏينهن عرب لشڪر قلعي تي فتح ماڻي نه سگهيو ۽
 انهن ڏينهن هڪ برهمڻ اچي پناه ورتي ۽ سربستو احوال ڪيو ته،
 ”اسان کي پڪ آهي ته سنڌ ملڪ اسلامي لشڪر کان فتح ٿيندو پر هن

بُتخاسي جو جهندو طلسم آهي ۽ جيستائين بُتخاني جو جهندو برقرار آهي، تيستائين هي قلعو هٿ اٿڻ امڪان کان ٻاهر آهي. سڀن ڪري بُتخاسي جي چوٽي ڊاهڻ جي ڪوشش ڪجي. جيئن سدس جهندو ڊرا ڌرا ٿي وڃي ۽ فتح حاصل ٿئي " (18)

محمد بن قاسم ان برهمڻ جي صلاح مڃيندي ايندڙ ٿي ڪيو. اڳ ۾ بُتخاسي جي چوٽي ڊاٽي وٺي ۽ پوءِ قلعي ۾ داخل ٿي ان تي قبضو ڪيو ويو. پوءِ تاريخ جي مطالعي مان خبر پوي ٿي ته، وسايي کي حڪومت جي اهم اميرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. وسايي کي ٻه پٽ هئا هڪ موڪو ٻيو راسر. راجا ڏاهر جي وقت ۾ اهي ٻئي پائر سڀ سالار هئا ۽ راجا ڏاهر وٽ پڻ وٿائن لاءِ هڪڙي جي صد ۾ اچي ويا هئا. پر راجا ڏاهر موڪي کان وڌيڪ راسل کي اهميت ڏيندو هو. موڪي گهڻيون ئي ڪوششون ڪيون، پر راسل کان اڳ وٿن ۾ ناڪام ويو. پوءِ جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو ته، موڪي شڪست جا آثار ڏسندي ۽ راجا ڏاهر وٽ پاءُ جي مقابلي ۾ گهٽ حيثيت ملڻ سبب، ۽ پنهنجي پاءُ راسل کان اڳ وٿن خاطر عربن سان صلح ڪرڻ ۾ پنهجو پلو سمجهي ٺاه ڪري ڇڏيو هو. چوڻ ان کان اڳ محمد بن قاسم سنڌ جي گهڻي حصي تي قابض ٿي چڪو هو. هاڻي هو مستون سنڌو راجا ڏاهر سان جنگ ڪرڻ لاءِ، جيور جي طرف وڌيو. جيور جي پسگردائيءَ ۾ پهچي محمد بن قاسم موڪي کي قاصد موڪلي لالچايو ته، "جيڪڏهن تون اسان جي بيعت ڪدين ته، جيور جو ملڪ توکي جاگير طور ڏجي ٿو ۽ انهيءَ ملڪ تي تنهنجو قبضو تسليم ڪيو وڃي ٿو" (19)

موڪي وقت جو فائدو وٺندي ان صلح جي آجيان ڪئي ۽ وڏي مراسداريءَ سان محمد بن قاسم کي يقين ڏياريو ته، "مون ۾ ڀڪ سمجهندا، پر صلح ڪرڻ جو ڪو طريقو ڪار ڳولڻ گهرجي" پوءِ وڏو ڍنگ رڄايو ويو. "تحفة الڪرام" ۾ آهي ته،

"جيڪڏهن ايئن ٿي هليو ايندس ته، ڏاهر جي عتاب هيءُ ايندس باقي مان ڦلائي وقت، ڪجهه فوج سان ڪري ڪري ڦلائي هنڌ ايندس ۽ توهن پنهنجي لشڪر کي مون تي ڪاڏ ڪرڻ جو حڪم ڪريو. مان ٿورو جنگ جو نمونو ڪري، آخر عاجز ٿي گرفتار ٿيندس. نيٺ موڪوءَ اهڙي طرح سان

خدمت ۾ حاضر ٿي، نوازش جو حقدار ٿيو ۽ رستي جو رهبر بڻيو. (20)
 ان کان پوءِ موڪو عربن جي لشڪر ۾ شامل ٿي، انهن جو هٿڙوڪي
 بڻجي پيو ۽ ڀرپور مدد ڪندو رهيو. هر ممڪن ڪوشش ٿي ڪيائين ته،
 جيئن عرب سنڌ تي فتح پائي سگهن. محمد بن قاسم موڪي کان، جاگير ۽
 نوازش جي موٽ ۾ بهراڻ ندي پار ڪرڻ لاءِ ٻيڙيون گهريون، جيڪي پڻ هن
 مهيا ڪري ٿيون. انهن ٻيڙين مان کان پوءِ محمد بن قاسم، سنڌ جي راجا
 سان منهن مقابل ٿيو.

وساڻي جو ٻيو پٽ راسل پڻ جنگ جو ڀڙنگ رچائي محمد بن قاسم سان
 ساڳي طرح هليو. راسل پڻ پنهنجي ڀاءُ موڪي جيئن محمد بن قاسم سان
 گهڻي مدد ڪئي، ۽ کيس سڻهن مشورو سان نوازيندو رهيو. پر راسل پنهنجي
 طمع ٻوري ٿيڻ کان اڳ ئي مري ويو ۽ سمورو ڪاروبار وري اڪيلي سر
 موڪي سنڀاليو.

راجا ڏاهر جي مري وڃڻ کان پوءِ، سندس پٽ جيسيد عربن کي هر واڻ
 تي تنگ ڪندو رهندو هو ۽ اوچتا حملا ڪري عربن جي لشڪر کي ماريو ۽
 قريو هليو ويندو هو. جيسيد مان جڏهن عربن جا ڇڏائڻ لاءِ سوچيو ته،
 موڪي ڏي قاصد موڪلي صلاح ڪيائون ته ڇا ڪرڻ گهرجي؟ موڪي
 صلاح ٿيندي چيو ته،

”جيسيد جي رهڻ جي جاءِ ويجهي آهي، هن کي اتان نڙي ڪڍڻ کان
 سواءِ ٻيو ڪوبه بهتر حيلو نه آهي. توهان کي پنهنجي لشڪر مان ڪي
 اعتماد جوڳا برگ موڪلڻ گهرجن، ته سندس اتان پاڻ پٺي ڪڍڻ“ (21)

اهڙي طرح محمد بن قاسم موڪي جي صلاح مطابق لشڪر موڪيو
 جنهنجي اڳواڻي هن پاڻ ئي ڪئي. اها خبر ٻڌي جيسيد رڻ پٽ ڏانهن پهچي
 ويو. ان کان پوءِ به هي عربن سان هر لڙائيءَ ۾ گڏ وڙهندو رهيو.

پٽ؛ ان کان سواءِ برهمڻن جي هڪ جماعت هليديءَ جنگ ۾ اچي محمد بن
 قاسم کان آمان گهري هئي. جن محمد بن قاسم کان ڪجهه ٻيا همراھ وٺي
 راجا ڏاهر جي لشڪر تي پٺيان حملو ڪري ٿنو، جنهن جي ڪري سنڌي
 لشڪر کي ٻه طرفي جنگ ڪرڻي پئي. ان جماعت سنڌين جي لشڪر تي
 هڪ قسم جو گهيرو ڪرايو هو. ان جماعت آخري وقت ۾ سنڌي لشڪر

سان غداري ڪري، عرب لشڪر کي فتح سان سرشار ڪرايو
 اهي سمورا سبب هئا، جنهن جي ڪري برهمن حڪومت شڪست
 کاتي پر جيڪڏهن ٻڌ ڌرم وارا عام ماڻهن کي حڪومت سان سهڪر
 ڪرڻ کان منع نه ڪن ها ۽ راجا ڏاهر سميتي ۽ ٻاهر پرستيءَ کي ڇڏي ٿئي
 ها ۽ ٻيا به ان وقت جا ڏاهيا ۽ سڀ سالار لالچ ۽ طمع کان پاسو ڪري وطن
 جي دفاع لاءِ، عربن کان اهڙي شڪست پلڻ ڪو به پوي ها
 پر جيڪڏهن اسان ٿڌيءَ دل سان ويهي، تاريخ جو مطالعو ڪري،
 موجوده حالت جو تجزيو ڪنداسون ته، اڄ به ساڳيءَ طرح اسان پر اهي
 سمورا نقص لپندا، جن جي ڪري صديون اڳ به هار کاتي هئي سون ۽ جنهن
 جي لاءِ، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ رح سبق ڏيندي چيو آهي ته،
 سو پڪي، سو پڇري سو سڻ، سوئي منجه،
 پيهي جان پروڙيو، مون پنهنجو منجه،
 ٿيل جنهنجو منجه، سو ماري ٿو منجه ڦري

سمن جي شڪست جا سبب

قريا پسي ڦيٺ، ڪرين ڪير نه چڪيو،
 دنيا ڪارڻ دين، وڃائي ولها ٿيا.
 (شاھ رحه)

”آرغورن پلر هٿل تهنس تهنس ٿي، ڦٽاريلن لڏو وٺي، ڪيئن اچي سبيءَ
 منجه ٿا؟. مظهر الدين جي واصل بلالڻ ٿيڻ ڪل هوءَ، ڪيئن تحت شبيءَ
 جي سلسلي ۾ حلهه جنگيءَ جو آغار ٿيو؟. صلاح الدين هڪ طرف ۽ ڀرور
 بني طرف ڪمڙيءَ ريت، همجي همجي مدد ۽ مدد لاءِ هيءَ- ڏاڏي جي
 آرد ملڪيت هٿل ٻراون جا ڪنڪ گهرائي اچي پهتا؟ سبيءَ جي حشڪ
 برهت پيلن مل ڀرارتيل ۽ ٺال جي ويرن ٽاڪرو ملڪ جا ڏڪاريل
 رڱورن، ڪيئن سڏين جي گمرو نفاق مل ڦٽندو وٺي، پهرين ٿلندي ڪلڻ
 جي، هوءَ ڀرور جي شجي وهي رها؟. دريا مل دوله ڪمڙيءَ ريت سڏ
 جي اهي غلاميءَ واري ڏاتل جي سرحي کي همجي حورن مل رتولي،
 خال مل جي داس دائمي طرح داعي ڇڏي؟ المرض اهي سڀني هاجا ۽ اهي
 سور حادئا، اهي مڙني قهر ۽ اهي سڄا ڪلور، عطا جي ٻڙ ڏاڏي همجي
 گمگرا ڪين ملن ڏٺا هوندا.“

سيد حسام الدين راشدي
 (شروعات هشت بمشت، ص، 89)

سمن جي شڪست جا سبب

انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ناهي ته سمن جو دور، سنڌ جي تاريخ جو سونهري دور آهي. ان دور جون واڳون سنڌ جي عوام، ماحوليت فردن کي سونپيون، جن سڃاڻپ ۽ حب الوطنيءَ سبب ڏينهن رات ڪوششون ڪري، سنڌ ڌرتيءَ جي لاءِ پاڻ پتوڙيو مطلب ته سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙو شاندار دور ڪنهن به تاريخدان ڪنهن به دور کي ناهي ڪوٺيو انهيءَ دور ۾، سنڌ جي سداحيت سورمي دريا خان، شاه بيگ ارغون جي پاء کي، ملڪ الموت جي حوالي ڪيو، ۽ ان جي باقي لشڪر کي چڙوچڙ ڪري هندار پڄاڻي ڪڍيو. محدود بلاول جهڙي قومپرست ۽ خداترس صوفيءَ ساري سنڌ ۾، قوم پرستيءَ جو نظريو هلايو. ان ساڳئي ئي دور ۾ محمود خان ۽ مونث خان جهڙا ارڙا اسان پيدا ٿيا. جن پنهنجي جان وطن عزيز سنڌ ديس سان قربان ڪري، اراديءَ جو جهنڊو بلند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر انهن سورمن جي سر سھانڻن کان پوءِ به، اسان جي ڪنڌ ۾ علاميءَ جو ڳورو ڳٽ پئجي ويو. ان جا ضرور ڪي سبب هوندا. ضرور ايئن بهادرن جي ڀيٽ ۾ وطن جا عدار به موجود هوندا، جن ڌارين حملي آورن سان مدد ڪئي هوندي ۽ سنڌ جي محب وطن ڀنڻن جي ڪهاڻن لاءِ، ڪي صلاحون ۽ مشورا ٿيا هوندا ۽ ڌارين جا هر ٽڪڻي موڙ تي همدرد ۽ هڏڙوڪي ٿيا هوندا. ان کان سواءِ ملڪ جي انتظامي پانچي ۾ به ڪي ڪوتاهيون هونديون، جن مان ڌارين حملي آورن جو پائڻو ورتو هوندو. اهي سبب ۽ ڪوتاهيون ڄاڻڻ لاءِ، هيٺ محضر ڄاڻو پيش ڪجي. تنهن ۾ ان ريت اهي سموريون حقيقتون سامهون اچي وينديون.

شروع کان ئي سمن جي دور ۾ سنڌ مرهيءَ جي پيڇري تي پير پايو هو. جهڙيءَ طرح حوان ۽ حسين عورت، حريص مرن جي نظرن جو مرڪز رهندي

هي، اهڙي طرح سنڌ در تي حڏهن عرب سامراج جي چسي مان اراد ٿي ۽ سومرن جي وقت ۾ سنوار جي ۽ سينگار جي. سمن جي دور ۾ اوج کي پهتي ت. نسا جي قورن، لٽيون ۽ عاصبن جي نظرن جو مرڪز سحر لکي جنس جنس سومرن جو روال ويجهو اسدو ويو ۽ سومرن جي اچري حاڪم همير جنهن لاءِ تاريخون لکن ٿيون ت. هو وڏو ظالم، حابر ۽ وحشي هو جنهن کي. 'فيروز الدين شاه جامر امير اول' پري معوي شڪست ڏني، سند ملڪ مان پڄاڻي هڪڙيو ۽ پاڻ سنڌ جو تحت ڏئي مڃي ويٺو اڍائي سالن کان پوءِ هو سلطان پنهنجي حياتيءَ جا ڏينهن پورا ڪري، آخرت جي سهر لاءِ رهي ٿيو ۽ سنڌ جي تحت تي سندس پٽ 'صدر الدين جامر ناسيرو' ويٺو جامر ناسيرو وڏو سورهيءَ مرد هو.

همير سومرو جيڪو بهر تحت حاصل ڪرڻ لاءِ ڌارين جي مدد وٺي، تغلق جو ايجنٽ مڃي وڙهندو رهندو هو جامر ناسيرو کي سدائين هڪ ئي ارزو رهندي هئي ت. موقعو ملي ت سنڌ ديس کي ڌارين جي علاميءَ مان راد ڪجي جنهن پنهنجي وقت ۾ همير سومري کي قتل ڪري باقي سنڌ ديس کي اراد ۽ خودمختيار ڪرڻ لاءِ پهرين وڪ وڌائي اها خبر جڏهن ت رني سامراج تعلق کي پئي ت جن ڪڪر کي ڪرو لڳو محمد تغلق، گجرات ۽ سگوان کان فوجي مدد وٺي وڏو لشڪر سان هڪري سنڌ ملڪ تي وڏو هڪڙو ڪاهي يو جڏهن سنڌواسين جي سورهيائي پنهنجي اکين سان ڏٺائين ت. سندس دل ڦاٽي پئي ۽ وقت کان اڳ ئي مري ويو ان کان پوءِ فيروز شاه تغلق کي چڙوچڙ لشڪر جي سپالڻ لاءِ اتي ئي تحت تي ويهاريو ويو جيڪو بهي بچس فوج سان هڪري واپس وريو ۽ هميشه انتقام وٺڻ لاءِ بدلي جي باه ۾ پچندو ۽ پچرندو رهيو بيٺ هڪ ٽيپهن تي امداد لشڪر هٿيارن سان ليس هڪري، سنڌ مٿان اچي هڪڙڪيو جنهن کي پڻ سنڌ جي سپوش، محمد تغلق کان به بدترين شڪست ٿئي، اهڙو ت سبق سيکاريو جو وري ڪنهن ملڪ تي ڪاه ڪرڻ جو ست ئي ت ساري سگهيو ۽ هڪ سچو مسلمان مڃي، سارو ڏينهن الله جي عبادت ۾ مشغول رهن لڳو.

ان شڪست کي تغلق 'شيخ الاسلام صدرالدين ملتاني' ۽ ڇ جي محدود جهانسان جهان گشت کي وڃ ۾ آڻي هج ۾ تبديل ڪري ڇڏيو.

صاحبن مصلو ڪيو ۽ سند ملڪ دهليءَ کي سالنابو ۽ لک رينا حراج ٿيندو. ڄام بابينو ۽ ڄام جوشو دهليءَ هلي رهيا ۽ پٺيان حڪومت سندن وارثن مان ڪوبه ڪندو " (22) جڏهن هي ڪري ڄام ماسيو تحت چڙهي دهليءَ هليو ويو ۽ پهريون ڀيرو سنڌ جي تحت تي ڄام تماچي ويٺو اهڙي طرح سان سنڌ جا سلطان وقت بوقت مٽيا رهيا. داريا شهنشاهي سنڌ جي سرسبز ۽ سهڻي زمين کي ڦهائڻ جون ڪوششون وري ۽ ڪندڙ رهيا.

ڄام سندو جڏهن سنڌ جي تحت تي ويٺو ته، سدنام رمار ۽ وحشي قوم رعون سنڌ ديس کي علام ڪرڻ لاءِ اڪيون وڌيون پر ان وقت جي عبور عوام ڄام سدي جي رهبري ۽ دريا خان جي سپ سالاريءَ ۾ انهن درندن کي اهڙي سيڪت ڏني جو ڄام سدي جي حياتيءَ ۾ اربعون سنڌ ڏي نظر ڪڍي نهارڻ جي ۽ همت ۽ ڪنڻي پر حڏهن هن وطن دوست ۽ قومپرست همت پرڻي سنڌ جي سلطان سان جنگ ڪرڻ جو ست ۽ ساريائون ته، اندروني طور پنهنجا گدشتا موڪلي سڌواسين جي ايسڪي ۽ ٻڌيءَ ۾ ڌار وجهڻ جي ڪوشش ڪند رهيا. اربعون جي اندروني سازش اندر ئي اندر رور وڻندي وئي. آخر ڄام عبور جي دور حڪومت ۾ اربعون پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي ظالم قوم جيڪي اسان جي سان ظلم، جبر ۽ ڏاڍ ڪيا، انهن کي اوند هو دٻ چڻهي ۽ وڌاءُ ۽ ٿيندو اربعون اسان سڌواسين تي ڪهڙي ريت فتح پاتي، تنهن جا سبب تاريخ ۾ هن طرح بيان ڪيل آهن.

الف - ڄام فيروز؛

سنڌ جي نامور محقق ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشدي لکيو آهي ته "رمانو جيڪي ڪري تڙان لاءِ ضرور سبب ٿيندو آهي، ۽ اهو اهو ٿيو جو گهراڻي جا ۽ فرد ذاتي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ، تنگ دل ٿي هڪ ٻئي سان وڙهي پيا ڪشمڪش هلي، فساد ٿيا، سب ٺهي آيو ۽ زمين کي موقعو ملي ويو رمانو دستور مطابق، ۽ فقط انهن ٻن کي بلڪ سڄي ملڪ کي سڙائي ڇڏي " (23)

ڄام سدي جي وهاب کان پوءِ سلطنت جو والي سندس پٽ ڄام عبور کي مڻايو ويو. جنهن مان ڄام صلاح الدين جهڙو مرد محاهد سنڌ ڇڏي وڃي

گجرات ۾ رهڻ لڳو

جڏهن ڪنهن قوم جو واڳون، ڪنهن نااهل، سڪار ۽ بدچال حڪمران جي هٿ ۾ اينديون آهن، تڏهن ان قوم جي سچن محب وطن ۽ قومپرست جي جاءِ تي عذارن ۽ وطن فروشن کي اهميت ۽ اوليت ملندي آهي. سند جي عوام جڏهن جامر فيروز کي سند جي سلطنت جو تخت تي بڻايو، ان ٽيهن کان به رڳو سمن جي سلطنت جي پڄاڻي ٿي. پر سند جي سموري عوام جي گچي ۾ علامي جو ربحير پيو. جيڪا سنڌ آزاد ۽ خودمختيار هئي، اها اڄ وحشين ۽ لٽيرن جي ور چڙهي وئي. جامر فيروز گيدي ۽ بچڻو هو هو اڃا الهڙ جوان هو جو تخت تي ويٺو. سارو ٽيهن حڪومتي ڪاروبار کان لاپرواهه بيوراڳ رنگ ۽ رس جي باج ۽ مسخرن جي ڪچهريءَ ۾ وقت گذاريندو هو. دريا خان فوج جي سپ سالاري سان گڏوگڏ حڪومت جو ڪاروبار پڻ سڄائي ۽ بيماداريءَ سان سمباليندو هو. پر جامر فيروز جي ماءُ کي اچي وهڻ ۽ سوسر وڍايو. هن سوچيو ته مٿان دريا خان حڪومت تي قبضو ڪري وڃي. انهيءَ ڪري هن دريا خان کي حڪومتي معاملن مان خارج ڪري ان جي جاءِ تي مير ڪبيڪه ارغون کي گهرائي عام مجتهد بڻايو. داد سنڌيءَ، دريا خان جي وزارت ڇڏڻ بابت هينئر لکيو آهي ته،

”1508ع ۾ جامر سندو وفات ڪري ويو. سندس پٽ فيروز تخت تي ويٺو. جيئن ته هو عمر جو ننڍو هو، ان ڪري سندس حڪومت جو سمورو ڪاروبار دريا خان هلائڻ لڳو. اها ڳالهه جامر فيروز جي ماءُ کي ڪوڊ وئي. ان ڪري دريا خان جي روڊ کي ٽوڙڻ لاءِ دولت شاهي، بورگاهي، مير ڪبيڪه ارغون کي پاڻ وٽ گهرائي، کين حاڪيرون ۽ حڪمتون ڏني. مٿي جي هڪ خاص جاءِ تي رهايو. جنهن کي ’محل وارو‘ سڏيو ويندو هو. انهن جو سردار مير قاسم ڪبيڪه هو. فيروز، ماءُ ۽ مامي ڪاهو ٿورو جي چوڻ تي دريا خان کي دربار مان ڪڍي ڇڏيو ۽ ان جي جاءِ تي مير قاسم ڪبيڪه کي رکيو.“ (24)

اهڙي طرح سچ ۽ شرافت کي دربار مان تڙي، ڪوڙ ۽ بدعواميءَ کي جڳهه ڏني وڃي ۽ سرهروشن جي جاءِ تي مطلب پرستن، عالمن جي جاءِ تي حاڪمن ۽ مسخرن کي اهميت ملڻ لڳي. پنهنجن کي پري ڪري ڌارين کي ڇڏي،

۾ ڇاٻيون ٽيئون ويون فيرور جي انهيءَ روشِ دريا خان کي احتجاج تي مجبور
 ڪيو پر سنڌي چواڻيءَ ته، 'کهر جو پير، جُڳه جو مارنگ' جيان دريا هان کي
 ڪو اهميت نه ڏئي وئي. سنڌ مجبور ٿي دريا خان دربار ڇڏي هليو ويو.
 دريا خان جي وڃڻ کان پوءِ ملڪي حالتون روز بروز بدتر ٿينديون ويون. هيٺن
 سان ظلم شروع ٿيو، سما، خاصخيلي، (خاص موڪر) عربي سان
 نه مصافحن ڪرڻ لڳا داد ڪرڻ نه پري، پر فرياد ٻڌڻ وارو نه ڪو نه هو.
 سنڌ واسي قهر ۽ ڏاڍ جي ڇڪتيءَ ۾ پيسا ۽ پيڙما رهيا. آخر مجبور ٿي انهن
 ڄام صلاح الدين ڏانهن حطن جو سلسلو جاري ڪيو. حڪماني پٺيان بي
 اندر حطن پهچڻ ڪري ڄام صلاح الدين سنڌين جي پڪار تي گجرات مان
 لشڪر وٺي اچي نئي تي ڪڙڪيو. ڄام فيرور جڏهن مقابلي جي سڳ نه
 ساري سڳهيو ۽ پنهنجي حڪومت جا بنياد ٽنڊي محسوس ڪيائين تڏهن چور
 درواري مان ٺهي هيو رستو وٺي، ماءُ جي صلاح سان، کيس ميڙ وٺي وڃي
 دريا خان وٽ پهتو. هن ايلار منهن ڪري دريا خان کان معافي گهري ۽ مدد
 لاءِ ٻاڏيو دريا خان، ڄام نندي جي پيار، شفقت ۽ وصيت جو خيال ڪندي،
 فيروز ۽ مائس جون مسون موڪيون ۽ لشڪر تيار ڪري، ڄام صلاح الدين
 جي مقابلي لاءِ روانو ٿيو. لشڪر وڏي بهادريءَ سان مقابلو ڪيو، پر جيئن نه
 نئي جو عمر، فيرور جي ظالمان روش سبب ڪاٽس ميران ٿي چڪو هو ان
 ڪري دريا خان جي لشڪر کي ڪاهه اندروني مدد ڪو نه ملي ۽ دريا خان
 کي هار جو بدبختو نظر آيو مگر دريا خان پنهنجي حڪمت عمليءَ ۽ سياست
 سان هار ايل جنگ کي جيت ۾ تبديل ڪيو ۽ ڄام صلاح الدين شڪست کائي
 گجرات هليو ويو. هن جنگ ۾ ڪيترائي سنڌي سورما شهيد ٿيا، ۽ بي سبب
 بي ندار طاقت زيان ٿي.

ان کان پوءِ به ڄام فيرور ۾ فرق نه آيو. هن بيوقوف مطلب پوري ٿيڻ
 کان پوءِ وري به دريا خان کي نظر انداز ڪري مسخرن ۽ مير قاسم ڪبيڪ
 وٽ کي اهميت پئي ٿي، جن دريا خان ۽ دربار جون سموريون خبرون ۽ راز،
 شاه بيگ اربعون کي پئي پهچايا. اهڙي طرح سارا احوال شاه بيگ کي معلوم
 پئي ٿيا، ۽ سنڌ جي حڪومتي طاقت جي اندازي جون خبرون پئي مليس، پر
 شاه بيگ اربعون، دريا خان جي حشمت کان بل هو، تنهن ڪري هن سنڌ تي

جملي ڪرڻ جي همت ڪانه ٿي ڪئي

قاسم ڪينڪ اندروني طرح حاسوسي ڪندو رهيو ۽ شاھ بيگ کي سنڌ جي حڪمرانن جي ڪمزورين کان آگاه ڪندو رهيو ۽ کيس سنڌ تي ڪاهي اچڻ لاءِ چوندو رهيو. ڄام صلاح الدين کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ ٿوري وقت ۾ فيروز، دريا خان کي پنهنجي درٻار مان خارج ڪري ڇڏيو.

قاسم ڪينڪ جي حاسوسي آخر حڪم ٽيڪاري، جڏهن شاھ بيگ کي دريا خان جي درٻار ڇڏي وڃڻ جي خبر پئي، تڏهن سندس حوصلو وڌيو ۽ نيٺ هو هڪ وڏو ڪٽڪ وٺي اچي سنڌ تي ڪرڪيو. ٽلٽيءَ وٽ دريا خان جي پٽن اچي اڳ جهليو. پر ڳوٺ جي چڱي مزو، وڏيرن، سوکڙيون ۽ تحف پيش ڪري صلح ڪيو ۽ شاھ بيگ لکي جبل وٺي سڌو ٺٽي تي ڪهيو. پئي آيو دريا خان، فيروز ٿي ڪاهي قاصد موڪليا ته، 'اڄ اڄ وقت آهي ته، هڪ ئي مصيبت سان منهن ڏيون' پر ڄام فيروز بتوان ٻڌو ڪري قاصد کي واپس ڪيو. اعمار الحق قدوسي لکي ٿو

"11 محرم (927ھ) 1520ع ۾ شاھ بيگ عذاب الاهي ٻڃي ٺٽي تي نازل ٿيو ۽ خامواه جي ڪناري تي منزل انداز ٿيو. ان وقت سمن جي سلطنت جي وهادار دريا خان، ڄام فيروز کي چيو، تو هيءَ بلا نه رڳو اسان تي پر، پاڻ تي به نازل ڪئي آهي ۽ تو پنهنجي پيرن تي پاڻ ڪهاڙو هنيو آهي تنهن ڪري اڃان نه وقت آهي، اڄ ته سڀ گڏجي ڪري هن هن تي ڪي جواب ڏيون، جو شاھ بيگ ارغون جو روپ ڌاري ظاهر ٿيو آهي، ۽ هن کي پاڙاڻ پئي اڃلايون، تان هو هي ملڪ مغلن جي هٿن ۾ نه اچي نه ته تون نه پنهنجي ڪيل عطيه تي سحت پریشان ٿيندين، هي عيش عشرت جو ماريل بادشاھ پنهنجي، وهادار ۽ سڄي ورير جي مشورن کي ٺڪرائي بي بيرون ۽ مطمئن ٿي ڪهر ۾ ويهي رهيو." (25)

ڄام فيروز جي دهن تي دريا خان جي سمجهاڻن ۽ نصيحت جو ڪوب اثر نه پيو، ان عقل جي انڌي، دريا خان کي لالچي ۽ تحت جو بکيو ڄاڻي پنهنجو دشمن ٿي سمجهيو. ان هوندي به دريا خان سرويچن ۽ وطن دوستي جو لشڪر تيار ڪري، شاھ بيگ ارغون جي چابوٽيءَ تي قيامت سڄي ڪڙڪيو. وڏي بهادريءَ ۽ شجاعت سان وڙهندو رهيو ۽ شام جو ٽيپريءَ وقت

شهادت جو درجو مائينائي. سندس شهادت بابت تاريخ ۾ به حوالا آهن.
هڪ ۾ چيل آهي ته، دريا خان سان صلح جو پروڳ رچائي، قرآن
شريف وچ ۾ اتي گرفتار ڪري کيس شهيد ڪيو ويو. ٻيو حوالو آهي ته،
دريا خان هڪڙي ننگر بردي قماش نالي ارغون جي هٿ چڙهيو ۽ ٻين سمن
سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو.

دريا خان جي شهيد ٿي وڃڻ کان پوءِ، ٺٽي ۾ قاتل محشر مچائي
جڏي�و قتلار جي بازار گرم ڪئي وئي. سگن جي عرت ۽ حياءُ وحشين جي
پيرن ۾ لٽاڙيا رهيا. معصوم ٻارڙن کي ٻيرا هڻي شهيد ڪيو ويو. ڄام
فيروز ۽ قاضي قاضين جي اهل عيال سميت سندواسين جي سگن کي گرفتار
ڪيو ويو. مطلب ته ويهين تاريخ (20 محرم 927ھ) 1520ع تائين ٺٽي ۾
رت جي هولي کيڏي وئي. وحشين کي درندگيءَ جو چيڪو مظاهرو ڪرڻو هو،
اهو ڪري چڪا. ڄام فيروز پنهنجي سر مچائڻ خاطر سگ ڦٽا ڪري ٺٽي
مان پڇي وڃي پير آر (پير پٺي) وٽ پناه ورتي. جتان هو شاه بيگ ڏي
ميرپور ۽ منڙن موڪليندو رهيو. گهڻن ئي ايلارن ۽ نيرارين کان پوءِ شاه بيگ
کي راضي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بيمبرتيءَ جي حد ۾ رهي، ڇو جو هن
صلح ڪرڻ جو طريقو ئي اهڙو اختيار ڪيو هو. مير محمد معصوم ڪري
لکي ٿو ته،

”ڄام فيروز ڪن ٿورن ماڻهن سان گڏ دردمند دل سان وڃي پير آر (پير
پٺي) وٽ ترسيو. ڄاڻڪا ته سندس ۽ ڄام نظام جو حال ٺٽي ۾ رهجي
ويو هو. نيٺ شاه بيگ ارغون جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو
چارو نه ڏسي، قابل ماڻهو هڪجهڙي ٻويان موڪلي، عاھريءَ ۽ بيارمديءَ جي
ريان سن پيغام ڏياري موڪليائين ته، ”ٻانهي جي حيثيت توهانجي لشڪر
سان مقابلي ۽ جنگ ڪرڻ کان گهڻي گهٽ آهي. هن وقت تائين جو ڪجهه
ٿيندو رهيو آهي، سو ساڻ جي خوف ۽ ٻين جي پڙڪائڻ ڪري ٿيندو رهيو
آهي. جيڪڏهن مهرباني ڪري ٻاجيز جا گناه معافيءَ جي پاتيءَ سان ڏوٺي
صاف ڪندا ته، جيستائين حياتي باقي هوندي، تنهنن توهان جي غلاميءَ ۽
فرمانبرداريءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهيو ايندس“ (26)

ن قاصد پهچڻ کان پوءِ، شاه بيگ هن مهل ۽ پازي کي جڏي ٺٽي آر

پر به کيس پنهجي مفاد لاء بهتري نظر ائي سندس مفاد اهو هوند، ان وقت سنڌ جون حدون تمام وسيع هيون ۽ سندس واپس وڃڻ کان پوءِ ايڏي ساري ملڪ تي ڪنٽرول ڪرڻ مشڪل پئي سمجهيائين تنهن ڪري سنڌ جو ڪجهه حصو (لٽي وارو پاسو) ڄام فيروز کي ڏيئي باقي حصي تي پنهنجا ماڻهو مقرر ڪيائين. ان کان پوءِ ڄام فيروز علامن وانگر حڪومت ڪرڻ لڳو جنهن حڪومت جون واڳون پوڻا ٻه سو سال سمن سردارن جي هئڻ پر هيون ۽ سنڌ واسين ڏاڍي پيار ۽ پابوءَ، امن ۽ اهنسا، سان پئي وقت گذاريو پر ڄام فيروز جي بدڪرداريءَ ڪري، وري سنڌ قتل گاه بڻجي وئي ۽ هوءَ ڄام فيروز علامن جيان حڪومت ڪرڻ لڳو جنهن حصي تي ڄام فيروز حڪومت ڪندو هو ان جو عهدو ٽيڪس به پويندو هو تاريخ طاهريءَ پر آهي ته.

”ڄام فيروز، شاه بيگ ارغون سان واعدو ڪيو ته، ساليانو هڪس بفس هٿان جي زميندارن کان مال گذاري وصول ڪري باقاعديءَ سان خراج موڪليندو رهندس جنهن جي ڪري شاه بيگ ارغون، ڄام فيروز کي پڻيلو ڪري تحت تي ويهاريو“ (27)

سنڌواسين جي رت سان راند کيٽندڙ، سنڌ جي نياڻين جي عزت ۽ عصمت لٽيندڙ، دريا هٿن جهڙي بهادر ۽ پنهنجي هڏوڪيءَ جي ڦاٽڻن کي ميز مٿ ڪري تلوار ڳچيءَ ۾ ٽڙڪائي، بي حياتي ڪري صلح ڪندڙ فيروز کي، ان کان ته، سنڌيءَ چواڻيءَ مطابق، ”ڍڪڻيءَ ۾ ڍڪ ڀري مرڻ گهريو هو“ پر هن وطن فروش سنڌواسين جي امنن ۽ اسن جو مذاق اڏائي، ذاتي مفاد پيارو ڪري وڃي وحشين سان صلح ڪيو. جن جي هٿن ۽ تلوارن تان اڃا منظور سنڌين جو رت سُڪوئي ڪوبه هو هڏهن ته سنڌي پنهنجي مائٽيوٽيءَ جي واسطي جان ٽيڻ ۽ ٻچا ٻار ڪُهاڻڻ لاءِ تيار هئا پر هي گيدي پنهنجي جن جي پناه وٺي، خاموشيءَ سان تماشو ڏسندو رهيو هن ابن الوقت خاموشيءَ سان ويهي غلامن جيان حڪومت ڪانه ڪئي، پر پنهنجي آقاڻن کي خوش ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سون سورمن جو ڪوس ڪيو سنڌ جي بربادي، تباهي ۽ علاميءَ جي خبر ڄڻهن، سنڌ جي سورمي، سرويچ ۽ جلاوطن ڄام صلاح الدين کي پئي، تڏهن سندس دل ۾ احساس جي چنگ ڊڪي انتقام جي آڳ ۾ بدلجي وئي ۽ هي گناه سنڌين جي پرڳهرو لهڻ لاءِ ڏهن هزارن حو لشڪر گڏ

ڪري، سر سان ڪف ٻڌي ڌارين تي يلغار ڪري اچي ٺٺي جي ويجهو منزل انداز ٿيو. انهن محاهدن ۾ جاريحا، سوڍا، سما ۽ سنگهار قبلا شامل هئا، جنڪي پٽ وطن جي آزاديءَ لاءِ هريان ٿيڻ ايا هئا. اهي سمورا قبلا گڏ، ڄام فيروز سان گڏ هئا، پر جڏهن انهن ڄام فيروز جي، پنهنجي پياري وطن سان غداري ٿي، اهي کيس ڇڏي سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڄام صلاح الدين سان وڃي مليا. انهن قبيلن جي ڄام صلاح الدين سان ملي وڃڻ بابت، اعجاز الحق قدوسي لکي ٿو ته،

”انهن قبيلن جو ڄام صلاح الدين سان گڏجي وڃڻ مان هي مقصد هو ته ڄام صلاح الدين بـ سمورائي حيسنائين ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح جي وچ ۾ شاه بيگ ارغون ڪونه هو ته، انهن ڄام فيروز جي پر پٺي ڪئي پر، جڏهن ڄام فيروز، شاه بيگ ارغون کي گهرائي علاميءَ جو رنجير ساري ملڪ جي ڪنڌ ۾ وڌو ته اهي سڀ ڄام فيروز جا دشمن سمجهي پيا، جو جو هو چاهين پيا ته، ڪنهن به ڪري سنڌ کي ڌارين جي علاميءَ کان نجات ملي جڏهن ڄام صلاح الدين، ڄام فيروز جي علامائي حڪومت جي خلاف معاهد ڪرڻ ڪيو ته، هي سڀ ان خيال سان هن سان گڏجي پيا، جو هو سمجهن پيا ته، ڄام فيروز جي مخالفت اصل ۾ شاه بيگ جي مخالفت آهي ۽ جيڪڏهن ڄام صلاح الدين جي حڪومت قائم ٿي وئي ته، اها هڪ ارد ۽ خودمختيار حڪومت جو سنگ بنياد ثابت ٿيندي“ (28)

اهڙي طرح اهي سڀ وطن دوست ۽ سنڌ پرست، سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڄام صلاح الدين جي انقلابي جهنڊي هيٺان اچي گڏ ٿيا. سنڌ جي محب وطن عوام جي اهڙي تياريءَ جي خبر جڏهن ڄام فيروز وٽ پهتي ته، هن وطن فروش، سيوهڻ وڃي مير عليڪي کي اطلاع ڏنو. جنهن صلاح مشوري کان پوءِ علاء الدين بن مبارڪ کي خلديءَ ۾ روانو ڪري شاه بيگ تائين خبر پهچائي شاه بيگ ارغون ان مهم تي پنهنجي پٽ مرزا شاه حسن کي مقرر ڪيو. هي پنهنجي پيءُ کان به به رتيون سوايو وحشي ۽ ادم خور ثابت ٿيو. رحم ۽ باحد حوت هن وٽ اڪر ٿي ڪوبه هو مظلوم جي رت سان رانديون ڪرڻ هن جو مشغلو هو. ڄام فيروز به پنهنجي ماءُ جو اهو بي حيات پٽ هو جنهن کي سنڌين جو ته احساس به ٿي ٿيو پر، جڏهن پنهنجو رت سامهون آيس،

نڌهن به ڪوبه مڙيو ڄام صلاح الدين پنهنجي ماءَ جي ٽيچ ملهائڻ لاءِ مدد ۾ آيو ته، جڏهن سنڌ جي وڃايل آزاديءَ واپس ڏياري ڄام فيروز جي هيءَ بي غلطي هئي ته ”پنهنجو ماري ڄاڻو ۾ اڇليدو ۽ داريو ماري سُس ۾ هڻو ڪندو آهي“ هن ڄام صلاح الدين کي مدد نه ڏني پر ڌارين کي سوکڙيون ۽ تحفا ڏيئي وڌا، وڏا استغفال ڪري انهن جو حوصو بلند ڪري، هن سورمي کي به شهيد ڪرايائين جيڪو سنڌي حق سان گڏوگڏ سدس خاندان مان به هو پر، هن ما اهل اسان پنهنجي عبرت پوڙي انهن جي مدد پئي ڪئي، جن نه وڳو سنڌواسين کي آزاريو ۽ ايڏايو هو پر سدس چوڏياري ۾ سگن جي بي حرمني پڻ ڪئي پر سنڌي چواڻيءَ ته ”دادلو ٻار چريو يا ڪريو“ سو هن به پنهنجي عبرت پوڙي پنهنجا پٺي ڪُهرايا تاريخ معصوميءَ ۾ هي ته،

”ڄام فيروز، مرزا شاه حسن ۽ ان جي لشڪر جي رسائي چڱيءَ ريت بچا اندي مرزا شاه حسن به پنهنجي فوج وڃي جوڻ (ندين) ۾ ڪڙڪائي ڄام صلاح الدين جي لشڪر جو سپه سالار سدس پٽ هيبت خان هو ۽ مرزا شاه حسن جي لشڪر جا سپه سالار، مرزا عيسيٰ نرحان، سلطان قلي بگ ۽ مرزا عليڪ هئا. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ سخت جنگ لڳي جنهن ۾ هيبت خان شهيد ٿي ويو پٽ جي مارجڻ جو اطلاع سٿي، ڄام صلاح الدين پاڻ ارغون جي ڪٽڪ تي ڪاهي پيو گهڻي حوريريزيءَ کان پوءِ ڄام صلاح الدين به جنگ ۾ شهيد ٿي ويو ۽ باقي لشڪر جزوچر ٿي ويو“ (29)

پر محترم علام محمد لاکو لکي ٿو ته، ”ان جنگ ۾ ڄام فيروز جو پٽ فتح خان به شامل هو جيڪو بچاڙيءَ ۾ گرفتار ٿيو ۽ ڄام فيروز جي ميڙ منٿ ڪري آزاد ڪيو ويو“ (30)

هن مت جي ڪسيل کي پنهنجي پٽ جو خيال نه آيو پر سوين ڪوٽن جي معصوم ٻارن جو حياءُ ڪوبه آيو جي ڌر ۾ ڏنڊون وڃي پنهنجي پيٽرن جو اسٽار ڪندا هوندا، انهن سهاڳين جو جيڪي پنهنجي بچڻ کي روئيندو ڇڏي به آزاديءَ لاءِ وڙهڻ وڃيون هيون، هن رهڻ هڻي ٻيو جنگجو حوڏو به مارائي ڇڏيو ناهي پاڻ وڃي مڃيو، جيڪو هر وقت ارغون جي

چمچاگيريء ۽ چانلوسيء ۾ رڳو ارسندو هو ادراڪي سنگلاري لکي ٿو.
 ”جڏهن ڄام صلاح الدين ۽ سندس پٽ سهند ٿي ويا ۽ انهن جا سر
 منارڪ، مرزا شاه حسن وٽ کڻي آيا ته، مهر سندن ساڻا حسن کي چيو ته،
 ”وقت جي بھاسا ۽ گهر آهي ته، ڄام فيروز جو سر ته ڪٿي انهن سرن ۾
 شامل ڪيو وڃي، تار جو سند ديس جي دعويٰ دارن جي سازش کان هي
 ملڪ پاڪ ۽ صاف ٿي وڃي.“ شاه حسن جي ٻين ورين ۽ اميرن به ان
 مشوري جي تائيد ڪندي چيو ته، ”اهو مشورو صحيح ۽ حالات جي مطابق
 آهي.“ پر شاه حسن به مڃيو ۽ جواب ۾ چيائين ته، اوهان جي راءِ صحيح
 آهي، پر منهنجي والد ماجد ڄام فيروز سان واعدو ۽ اقرار ڪري، ان کي
 پنهنجو پٽيلو ڪيو آهي، ان ڪري هن جو قتل ڪرڻ نڪجهه ماڻي.“ (31)

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته جيئن به عدورن ڌرتيء ماءُ جي دلاني
 ڪئي هئي، اهي پڻ ڌارين جي ظلم جو شڪار ٿيا آهن سو ڄام فيروز به
 پنهنجي ماءُ جي چون ٿي لڳي، ارغونن کي ته گهرايو پر جيڪا روش ارغون
 ساڻس هليا ته لڪل ڪا به آهي اول سندس اهل عيال، گهر بار لڏيو ويو
 ۽ پوءِ جڏهن هٿ ڏوٽي فيروز جي ڪڍ پيا، تڏهن وڃي هن جون اکيون کليون
 هن ته دريا جان مان ڄاڻ ڇڏائڻ لاءِ نامن کي پاليو هو، پر اهي نامن ته هٿي
 ڄام فيروز کي ڏنگن جا ساڻاها ڪري رهيا هئا پر سنڌ جون ڪيتر
 تاريخون لکن ٿيون ته، جڏهن ڄام فيروز هو پيءُ، ساڻ بيگ ارغون گجرات تي
 ڪاه ڪرڻ پئي ويو ته، رستي ۾ سندس بلند روح وڙهي جسم مان پرواز
 ڪري ويو، ته ڄام فيروز عمر ڪرڻ بجاءِ خوشيون ملهائڻ لڳو اها خبر
 جڏهن شاه حسن کي پئي ته، ڄام فيروز عمر ڪرڻ ته ٺهيو پر ويتر خوشيون
 ٻيو ڪري ته، شاه حسن هڪ خط لکي، ڄام فيروز ڏي موڪليو جنهن ۾
 لک ته هئي ته ڇڻ ته درڪو ۽ دهقان به هو ته مهتا ۽ ميارون به هون خط
 پهچڻ جي پئي ٽنهن شاه حسن به ٺٽي طرف روانو ٿيو شاه حسن جي
 گاهي ڇڻ جو ٻڌي ڄام فيروز، وقت جي ويڪرائو ملڻ جي هٿان ڪجهه
 سوکڙيون پاڪڙيون دٻاري موڪليون پر شاه حسن ٺٽي تي ڪاهڻ جو پڪو
 رازو ڪيو هو سو ڪٿي ٻيو مڙي جڏهن ڄام فيروز کي شاه حسن جي
 ڇڻ جي خبر پئي ته، پر منهن ڪري وڃڻ جا ساڻاها ڪرڻ لڳو، پر سنڌ

جا سورهند پٽ پوءِ د وڙهندا رهيا عبدالعلي عبدالله لکي ٿو ۽.

”جامر هيروز، مرزا شاه حسن جي بريسڪ اچڻ جو ٻڌي ٿڻو شهر جالي
ڪري پڇي ويو پر سندس ٻائي ’سيح ابراهيم‘ ۽ سندس وزير مائڪ ڪڇ
هوج بريس ۾ چارهي اٿي وڃي مرزا شاه جي هوج سان مقابلو ڪرڻ لڳا
حسن مرزا شاه حسن ارغون جو لشڪر درياھ اُڪري رهيو هو اتي سخت
جنگ لڳي، جنهن ۾ مغلن جو لشڪر سويارو سو ۽ جامر هيروز سنڌ جڏي
ڪڇ ڏي پڇي ويو ۽ اتي وڃي لشڪر کڻ ڪرڻ لڳو“ (32)

هڙي، طرح هن وطن فروڻن کي پوءِ سنڌواسي ۽ باد پيا ۽ سنڌ ۽ ا هن
چوڻي ۽ ته، ”حس وڙ مامي، اتي ڪاڏيرو ۽ درخت سو حڏهن سنڌ جا
سڀني سورما سنڌ لڏ ڪسي شهادت جي درجي کي مڱا ته سنڌي قوم جامر
هيروز کي ۽ کين تي رکي سندس اڳواڻي، ۾ وڙهن لڏ سار تي سچا هروز
جو لشڪر وٺي جامر هيروز بيهڙ ڪاري ڪهاري، (ڪاري ڪهڙو) وٺ سورن
۽ بيرن سان جنگ ڪئي مگر هن بد نصيب کي وري به شڪست پلڻ پئي ۽
موت تي وڃي ڪڇ ۾ رهن لڳو حنا وري مونڊو ٺي ڪيو. اهڙي طرح سان
سمن جي سلطنت جو روڻ سنارو هميس ۽ اُجهامي ويو لطف جو ٿي ۽ ۽.

ويا مور مري، هنج ۽ رهيو هڪڙو

وطن ٿيو وري، ڪوٽڙ ڪهڙين جو

(شاه رح)

ب- مھدوي تحريڪ:

وڏي، مھراڻ جي هن سرسبز ڌرتيءَ جي قاصص سنڌ ۽ فتح يادن لاءِ ڌارين
هن حريو پئي استعمال ڪيو اهي ڪيترن وحشي بلوار جي زور تي هزارن
سندن کي لڏ لڙو ۽ پر رڻو ڪري، سنڌ دس کي فتح ڪرڻ جي ڪوشش
پئي ڪئي اهي، ۽ ڪيترن وري مظلومن جي رت کان پاڪ ۽ صاف مذهب
اسلام جي ر ۾ غلط ڪارناما سرانجام ڏنا آهن انهن معروف
جي وحشت ۽ بربريت حڏهن احوال ۽ اسمايت جون حدون ٽپي وڃدي اهي، ۽
هي انهن جي بدد وڃي ڀڳڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ مظلومن سان ظيم
۽ دريدگيءَ کي جهاد جو نالو ڏئي حائر ۽ صحيح قرار ڏيڻ جي ڪوشش

ڪندا آهن. ٻنهي اسلام جي بُنڪدارن جا دلال به هر جڳه موجود هوندا آهن. جيڪي پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري مظلومن کي جوڳو ۽ سچي جي خاطر ورهين کان روڪيندا آهن. اهڙي وقت ۽ حالات مطابق مولانا عبيد الله سنڌيءَ سچ چيو آهي ته،

”جڏهن مذهب رجعت پسندن جي پست پناه ٿي پوي ۽ ترقي پسندن جي خلاف طاقتورن ان مر پناه نٿيون وٺن ۽ جڏهن مذهب چنڊ دستورن ۽ رسمن جو ٿو ٿي ڪم اچي ٿو ۽ سندس حقيقي اسلامي حدود مري وڃي ٿو، تڏهن هو مذهب فقط بي انصافيءَ جي فائز رڪن ٿي هڪ اوزار ٿي ڪتب اچي ٿو. جڏهن مذهب مان کي ۽ ٻين کي حالتن موافق ڪار مد بنائن ۽ بدلائن جي طاقت وڃائي ويهي ٿو، تڏهن اهڙي مذهب کي حڪومت جي واڳ هٿ ۾ ڏيڻ رجعت پسنديءَ کي هڪ اهڙو حوشيارڪ هٿيار هٿ ۾ ڏيڻ جي برابر ٿيندو، جنهن کي عوام جي خلاف بي ڪتب اندو وڌندو“ (33)

سونهاري سنڌ کي پنهنجي تسلط هيٺ آڻڻ لاءِ ننڍو خواه وڏو جابر جڏهن بهن طريقن ۾ ناڪام ٿيو آهي، تڏهن هن مذهب کي آخري هٿيار بڻائي، نئين سر حڪومت شروع ڪئي آهي. مذهب اسلام جي نالي ۾ جيڪي ٿڪ ۽ دولاڻ سنڌيءَ پوکيا آهن، ايترا وڏي ئي گهٽ سٺي علاني جي پٺڀر ٿيندا آهن. هنن ٿنڀن ۾ شاھ سڪندر اعظم به اچي وڃي ٿو جيڪو پاڻ کان نه ٻي بابر بادشاهه سان ته به ڀڄي سگهيو، پر فاتح سنڌ سڏجڻ لاءِ راجهه سخي سنڌين تي ڪاهي ٿو. هن بن ساهي طرح وقت جي ويڪڙو ٽوڙي، پيرن ۽ جاگيردارن جو ساٿ حاصل ڪيو ۽ سنڌ جي عالمن ۽ برادرين ۾ اتفاق وجهڻ لاءِ ’مهدي تحريڪ‘ جي شروعات ڪئي، جنهن ۾ هو ڪامياب ٿيو. محترم همام الدين راشدي لکي ٿو ته،

”سنڌ تي جڏهن به ڌارين چڙهائي ڪئي آهي، تڏهن ان کي پنهنجن کان بي نقصان ڀڄي رهي آهي، گهر کي گهر جي چٽو واري ماڻه ٿي ساڙڻ ۾ ڳرائي ڪئي آهي. قبرور معلق ٿئي ڄڻ قلعي تي قبضو ٿي به سگهيو، ته چراغ دهلويءَ ۽ حلال بحاري اچيءَ کي حاره ٽپي سندن مقدس جي واسطي سندن چاهه کي صلح جا واعدا ٿيئي قلعي کان ٻاهر اٿي، دوکي ۾ هڪ ڪري دهلويءَ وٺي ويو. انهن ٻنهي برادرين کي بند ميار ملو، هو انهيءَ ۾ خوش رهندا آهن.“

۽ انهيءَ کي نام نهاد ديني خدمت سمجهي پنهنجي ناپاڪ صمير کي مطمئن ڪيائون. ساڳي طرح شاھ بيگ ارغون سنڌ جي ٽي ملن، موراش ۽ ٻين فقيرن کي لالچ ڏيئي ملڪ سان غداريءَ تي آماده ڪري، مهروي تحريڪ جي رهبرن جي پڄاڻي ٿي پنهنجي قصي کي سندن سي مصبوط ڪيو. (34)

ساڳي ئي مقصد لاءِ هن سنڌ ۾ ’مهدي تحريڪ‘ جو چار اڇلايو، جنهن جو بني سید محمد مهدي جهوپوري هئو. هي همراء شاھ بيگ ارغون جو مرشد هو ۽ ان جي سارڻ سان سنڌ ۾ پهتو. سید محمد مهديءَ سنڌ ۾ اچي چڱي مڃتا ماڻي. هي جڏهن گجرات کان نيندو، سنڌ ملڪ ڏي اچي رهيو هو ته، هن جا ڪيترائي مريد کيس ڇڏي واپس هليا ويا ۽ ڪيترائي نڪ وڳهي مري ويا. باقي ڏيڍ سو کن مريد ساڻ ڪري نئي پهتو. نئي ۾ هن کي تسلي ڪري مريد وڌائڻ ۽ پروگرام پکيڙڻ جي اجازت ملي. سید محمد مهديءَ جا ڏسندي ئي ڏسندي ڪيترائي عالم، فاضل ۽ قاضي مريد ٿي ويا. ۽ ڪنتر ايم- ايڇ- صديقي لکي ٿو ته،

”عاصمي قاضن کان سواءِ شيخ جهوپو پاتئي، شيخ صدرالدين مفتي نئوي، سيد مبارڪ شاھ پير اسات ۽ محمد يوسف بکري، سيد محمد مهديءَ جا پوئلڳ هئا.“ (35)

ان ساڳئي دور ۾ محدود بلاول به سنڌ ۾ موجود هو. هي برگ ۽ سندس پوئلڳ، شريعت محمدي جي پيرويءَ سان گڏوگڏ قومپرستيءَ جو پرچار پڻ ڪند، هئا. سنڌ جو سداحيات سرويج دواڻ دريا حد به هن ئي گروه سان لاڳاپيل هو ۽ محدود بلاول جو پرستار ۽ پوئلڳ هو.

مٿان همراء، محدود بلاول جي ٽڪر ۾ اچي ’مهدي تحريڪ‘ جا اهم ڪارڪن سڃي ويا. جن پنهنجن علانقن ۾ وڃي وڏو حلقو پيدا ڪيو. هنن کان سواءِ منهنجي خيال ۾، مائي ’مديا ماجياڻي‘ پڻ سيد محمد مهديءَ جي مريدن ٿي هئي. انهن مهديءَ جي پوئلڳن به شاھ بيگ ارغون کي سنڌ فتح ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪئي، جن ۾ هيٺيان سر فهرست آهن.

ٺ - مائي مديا ماجياڻي

هيءَ مائي چامر نظام الدين جي ڪهر واري هئي. جنهن مان چامر ضرور

پٽ هس هو، دريا خان جي وڏندڙ طاقت کي ٽسي شاھ بيگ اربعو کي سند
 ني ڪاهي اچڻ جي دعوت ڏيئي وئي آئي تاريخ ظاهريءَ ۾ لکيل هي ته
 ”هن فنڌار وڃي شاھ بيگ کي سند جي دري پردي جي حر چار پهچائي
 پڇڙيءَ ۾ کيس پاڻ سان گڏ سيوهڙ جي پرڳڻي وٽان جاسو رستي کان سند
 ۾ آئي جڳيو“ (36)

هن مانيءَ وطن جي عداريءَ کي دريا خان جي وڏندڙ اثر کان اوليت ڏئي
 پنهنجي محب وطن ماڻهن کان حورده ٿي ڪري شاھ بيگ کي گهر ڏيئي هن
 به صرف وطن سان عداري ڪئي پر پنهنجي انهن سورين کي به لڃايو، جن
 جي نالي هڪ واقعو مشهور آهي ته، ”هڪ ڏينهن سمن مان هڪو پاڳيو، جن
 جڪهن ڪم سانگي ٻاهر هليو ويو ته سومرن ان جي پريٽ سندس پاڻو
 ڪاهي ڪڍي ڪتاب ڪري کائي ڇڏيو. حڏهن اهو پاڳيو واپس آيو به گهر
 ۾ گهڙندي جوش طعمو هڻي ٻڌيس ته، ”اڄهو اڄ سومرا گهر ۾ گهڙي، اسان
 جو پاڻو ڪاهي وڃي کائي ڪپائي ڇڏيائون. هي اهي حال آهن ته سڀاڻي
 سمن جون رالون به ساڳي ئي بي عرتيءَ سان گهراڻ ڪلهي کڻي هليا ويندا. چڱو
 پڻ آهي ته، ڳو پوءِ پنهنجن رالن کي بيت ماءُ سڏي سومرن ڏانهن روڻو
 ڪيو، ته ته هتان ڪري ماڳهن هلي ڪنهن ٻئي ملڪ جا وڻ وسايو“ رال
 جا اهي لفظ ٻڌي ان سمي کي حذبو اچي ويو ۽ سمورن سمن کي سان ڪري
 سند کي ڇڏي ڪڇ ۾ وڃي رهيا.“ (37)

وڏين جي ريتن ۽ رسمن ۽ جدي ۽ عبرت کي پاڻيءَ ۾ ملائي، پنهنجي ور
 جي بي پناه ڪيل ڪوشش سان سڃايل سندڙيءَ کي مدد ڏيئي ڏيڻ
 جي حوالي ڪري سنڌيتي تي مدد ڏاڍا لڳايو

ج- قاضي قاض:

هن وطن فروش، شاھ بيگ اربعو جي تمام گهڻي مدد ڪئي ماني مدد
 کي فنڌار موڪلڻ ۾ به قاضي قاض جو وڏو هٿ هو شاھ بيگ جي اچڻ کان
 پوءِ هن هر واٽ ۽ هر موڙ تي سندس رهبري ڪئي سياڻا ۽ دهن انسان
 پنهنجي ڏاهپ ۽ دانائيءَ جي ڪري پنهنجي قوم کي فرش تان کڻي عرش تي
 پهچائيندا آهن پر جيڪڏهن اهي ڏاهيا پنهنجي ڏاهپ ۽ هوشيارِي ڇڏي سڄي

يا عهدن تي وڪڻي. معادپرست ۽ خودعرصن بنجي ڌارين جا پڇ لڙڪائڻ تي پورن، نه اهي فور ۽ ترقيءَ جي لاءِ ڏاڍا هاجيڪار ثابت ٿيندا آهن. بدصوبيءَ سبب قاضي قاضن به سنڌ جو عدار ثابت ٿيو. جنهن پنهنجي ڏهپ، علم ۽ داسن، لالچ ۽ لوڀ جي حوالي ڪري ڇڏي هي همراه به سيد محمد مهديءَ جي ڪري شاه بيگ اڳيان گڏوگڏو بنجي چاهي، بي هلڻ لڳو. پنهنجي سياست شاه بيگ کي اڀري سنڌي ماڻهن جو اصلي وري ٿي پيو. جن به سندواسين، درميءَ جي دشمنن کي برداشت نه ٿي ڪيو، انهن کي مارائڻ لاءِ به سندس ئي ترڪيبون ۽ سازشون استعمال ٿينديون هيون. مير محمد معصوم لکي ٿو:

"جڏهن سلطان محمود خان ڌارين جو معاملو شاه بيگ جي گوش گذار ڪيو ته شاه بيگ قاضي قاضن ڏانهن منهن ڦيرايو، جيڪو دربار ۾ موجود هئو. قاضي قاضن عرض ڪيو ته، 'هي ملڪ سيلاني اهي ۽ هن زمين ۾ ڪو به گهٽا ڄمندا آهن. تنهن ڪري چنڊور هميشه هب ۾ رکن گهرجي. شاه بيگ هن جو سڄو ٻڌڻ شرط، انهن ماڻهن جي قتل جو حڪم فرمايو. سلطان محمود خان هڪدم شهر ۾ پهتو ۽ راتورات انهن ماڻهن کي قتل ڪرائي بهيءَ برج کان هيٺ ڦٽو ڪرايو، جو 'جوي برج' جي مٿي سان ڇ به مشهور اهي" (38)

قاضي قاضن جي صلاح سان ڌارين جو قتل عام شروع ڪيو ويو، ڌارين جي انهيءَ تناهيءَ ۽ سندن وڏين جو نه هئڻ انهيءَ ڪيڏاري ۾ پهچڻ کان اڳ سلطان محمود خان سان ڌارين جا سنڀالائي سردار گڏ هئا، جيڪي پڻ قاضي قاضن جي ان مشوري کان پوءِ قتل ڪيا ويا. بهيءَ کان سواءِ هن ملڪ حرام جي سيد دشمن ڪارروائي تاريخ ۾ هن ريت اهي ته، جڏهن شاه بيگ، ٺٽي تي مڪمل طور قبضو ڪري ورتو، ته ان کان پوءِ هن سيوهڻ تي چڙهائي ڪئي. سيوهڻ کي فتح ڪرڻ کان پوءِ ٺٽي جي رهڻ جي هڪ الوطني ٻڌي، انهن جي سپه سالارن محمود خان ۽ موٽڻ خان ڏي قاضي قاضن کي موڪلي، انهن جي قومپرستي کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪئي. اعجاز الحق قدوسي لکي ٿو ته،

"شاه بيگ، قاضي قاضن کي دريا خان جي پٽن محمود خان ۽ موٽڻ خان ڏانهن موڪليو ته، جيئن انهن کي شاه بيگ جي حڪومت سان وفاداري،

۽ اداڪت جي تلقين ڪري مخالفن کان روڪي قاضي قاضن جي وڃي بي
اندار ڪوشش ڪئي پر، محب وطن پيءُ جي پٽن ان سان ملڻ نه پسند نه
ڪيو " (39)

حيدر سڌ جي وفادار ۽ سچ ملهائيندڙ پٽ ڌارين سان گڏوگڏ انهن جي
سروڪارن کي به ٺوڪر هڻي ٺڪرائي ڇڏندا آهن سو قاضي قاضن نه
باامد ٿي واپس وريو نه رستي تي ڪنهن شايد بدحبر کيس به ٻو نه
"محمود خان ۽ موٽڻ جا صلح ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا هئا، پر محمود بلاول جي
چُرچ تي صلح ڪرڻ کان انڪار ڪيائون قاضي قاضن اه ستن سڻي،
نئي حيان نئي باه ٿي ويو، ۽ شاه بيگ جا ڪن پري کيس محمود بلاول جي
خلاف پڙڪائي باه ڪري ڇڏيو شاه بيگ ٽلئي، بي ڪڪ ڪاهي آيو
اتي سخت جنگ لڳي، محمود خان، موٽڻ کان، چار ساريگ، رٿور ٿين سوڍو
۽ ان جو پاڻ جوڙا سنگه سوڍو سڌي لشڪر مر شامل هئا انهيءَ جنگ جي
رهبري محمود بلاول پڻي ڪئي، انهيءَ جنگ ۾ مسلمان ۽ هندو گڏجي ويڙه
وڙهڻ پر شاه بيگ سوڍو ٿيو ۽ سڌي لشڪر هار کائي انهيءَ قتل عام ۾
ٽلئي، جي جاگيردارن ۽ قاضي قاضن جا هٿ رڳيل آهن، جنهن جي عيوض
نهن قاتلن، قاضي قاضن کي بکر جو جج مقرر ڪيو، پٽن تي، ڪيڏو سچ
چيو آهي ته،

لريا پسي ڦٽن، ڪرين ڪير نه چڪيو
ديا ڪارڻ دين، وڃائي وڃا ٿيا
(شاه رح)

د - قاصد:

جڏهن شاه بيگ، گجرات فتح ڪرڻ لاءِ راهي ٿيو ته، واپس تي حيدر پهتس
ته ٻار بادشاه سڌ تي ڪاه ڪرڻ لاءِ بيمار ٿي پيو ڪري ان سڌ ملڻ بعد هن
کي سخت صدمو پهتو آخر اها خبر هن وڃي ۽ جي موت جو سبب بڻجي پئي
اتي ئي ڏهر ٽنن ۽ ٽن سالن کان پوءِ شاه بيگ جو لاش 'حسنت العليٰ' ۾ ڏهن
ڪيو ويو سڌ جي پاڪ ڌرتيءَ هن ڌرتي اسان کي پنهنجي پاڪ ڏامن ۾
پناه نه ٿئي ان کان پوءِ مرزا شاه حسن کي سڌ جو بحت ٿئي بڻبو ويو

سسئي کنس پنهنجي وفاداري - جو پھرين ٻياريون. پر ڄام فيروز، شاھ مڱ جي مٿس بي حوشيون مليل جون ۽ شاه حسن سان گڏ همدردي ۽ نفرت صدر ڪئي ڄام فيروز جي انهيءَ روش، شاھ حسن کي سخت صدمو رسايو ڪنهن دهن کان وڌيڪي، شاھ حسن گجرات جي وڃڻ جو پروگرام منتهي ڪري مٿي بي ڪهڙن لڏ، اميرن ۽ سردارن سان صلاح مشورو شروع ڪيو جڏهن ڄام فيروز کي، اها خبر ملي تڏهن کيس پنهنجي ڪنهن تي پشيماني ٿي ۽ هن بدولت پنهنجا گناه ڏوٽ لاءِ، حافظ رشيد خوشنويس، ۽ قاضي حاجي معنيٰ کي تحف ۽ سوکريون ڏيئي پورٽ ۽ همدرديءَ جو يقين ڏيڻ لاءِ کيس شاھ حسن ڏي معافي، لاءِ موڪليو. پر اهي ٻئي چٽا، ڄام فيروز جا بد خواه ثابت ٿيا ۽ ٻلائي ڪرڻ بجاءِ شاھ حسن جا ڪن پري کيس ڄام فيروز کي قتل ڪرڻ ۽ حڪومت کان خارج ڪرڻ لڏ انصافپاڻون اعمار الحق قدوسي لکي ٿو ته،

”ڄام فيروز حافظ رشيد خوشنويس ۽ قاضي حاجي معنيٰ کي شاھ حسن جي خدمت ۾ بحال ۽ صديق سان موڪلي، سندس والد جي وفات تي نفرت ڪئي ۽ نهايت عاجزي ۽ هيٺانهين سان پنهنجين گذريل غنطين جي معافي گهري، پر انهن اڪيلائي پر شاھ حسن کي ٻڌايو ته، ڄام فيروز توهان سان اظهار حلاق ۽ بياربدي ڪئي آهي پر لڪ جپ ۾ جنگ جو سامان ۽ هٿيار ڪٿا ڪري، توهان سان بغاوت ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيو آهي“ (40)

هي نمڪ حور ڄام نظام الدين جي وقت کان وٺي، ويندي ڄام فيروز جي دور حڪومت تائين سرڪاري عهدن تي رهيا پر، پوءِ به پنهنجن مالڪن سان نمڪ جلائي نه ڪيائون پر مانگ سمي مالڪ کي ٽنگڻ لڳا آهن عد رڻ تي لطيف جو هي بيت هڪڙو به بهڪي ٿو اچي

منجهان پٺي مڪڙيءَ، ڪهاڇا پاڻيءَ ٻوند،

سمي ٿي ٽٽر روند، وکر جن وڃائيو

(شاھ)

ج - چئن يارن جي چونڪڙي:

سيد محمد مهديءَ کان سواءِ، شاھ بيگ سمنڊ پر، چئن يارن جي

چوڪڙيءَ جي نالي چار عالم پڻ موڪليا هئا. انهن جو نه حڪومت ۾ وڌو
هٿ هو ۽ حڪمن چوڻا هئا. تيئن ٿيندو هو. محرم محمد ابراهيم جويو لکي
نوٽ،

”شه بيگ دعويٰ حڪم علماءءِ موڪليا هئا. حڪمي مذهب جي ڙ ۾
هن لاءِ عام راءِ کي متاثر ڪند هئا. اهي عالم چئن ٻارن جي چوڪري
جي نالي تاحرن جي ويس ۾ ٺٽي پهتا. مڃڻ هڪ خاص قسم جو بخار
هو. هنن احر ۾ پاڻ کي ’عوث الثقين پيرن پير دستگير‘ جو اولاد سڏائي
طاهر ۽ قورو اربعوي حڪومت کي مضبوط ڪيو، ۽ مذهب جي ڙ ۾ اربعوي
جي مدد ڪئي ۽ ساڻن مال عيقت ۽ اقتدار ۾ پاڳي پٺڀاري ڪئي. انهن
عالم ۾ قاضي شڪر الله شيرازي، سيد محمد (مولانا دين محمد وفائيءَ ان
جو نالو مڃيو لکيو آهي) سيد ڪمال، سيد عبدالله اچي وڃن ٿا “ (41)

مولانا دين محمد وفائيءَ، قاضي شڪر الله شيرازي لاءِ لکيو آهي ته،
”شيرازيءَ جي وقت ۾ قنڌار جو حاڪم شاه بيگ اربعوي هو ۽ هن جا
ٻارن ۾ ڪهاڻ لاڳاپ ۽ گهرا تعلقات هئا. مرزا شاه بيگ، جڏهن قنڌار مان سنڌ
ني ڪاهيو ته سيد صاحب کي گد رڻ ڪيائين ته، هو ٺٽي ۾ هلي رهي
جس نه 927هه ۾ هو برڪ اچي ٺٽي ۾ رهيو “ (42)

بهيءَ سان گڏ لکيو اٿس ته مٿيان عالم پڻ، ”شيرازيءَ سان گڏ هئا
923هه ۾ شاه بيگ اربعوي دريا خان کان شڪست کائي، واپس قنڌار هليو
ويو هو ۽ 927هه ۾ انهن عالم ٺٽي ۾ رهائش اختيار ڪئي هئي. انهن
عالم کان سواءِ هڪ ٻئي عالم جي نه سڏ پئي بي ته ڪاهان ۾ اچي رهيو
هو. باد رهي نه ڪاهان، دريا خان جي حاڪم هئي. ڊاڪٽر فرشي حامد
علي حاشائي لکي نوٽ،

”مخدوم عبدالعزير ’ڪاهان‘ جي ڳوٺ جو رهيدار هو. پاڻ ۽ سندس ٻه
پٽ مولان اثير الدين ۽ مولانا يار محمد، شاه اسماعيل جي خروج وقت جامر
هيرو جي دور ۾ هرات کان سنڌ ۾ پهتا ۽ ’ڪاهان‘ ۾ اچي سڪونت اختيار
ڪيائون. ’ورث الانبياء‘ سندس جي مادع تدريح آهي. پاڻ مرزا شاه حسن
اربعون جو استاد هو “ (43)

ڪاهان، دريا خان جي رهائش سبب سنڌ تي ڌارين جي بغاوت جي مخالفت

جو مرڪز هو ۽ هي عالم ۾ هواب کان ڪهي اچي ڳاهان ۾ رهيو، جنهن
شاھ بنگ جي راھ هموار ڪري

انهيءَ کان سواءِ سمن وٽ پڄاريءَ ۾ ڪاه ۾ پڙهي پاليسي ڪند هئي،
ڄام نندي جي وقت تائين پاڙيسري ملڪن سان سمن جا بنگ لاڳاپا سٺ هئا،
پر ڄام فيروز جي ماحرمتڪاري ۽ دادلڻپ سبب اهي سمورا ناتا ٽٽي ويو
ڪڇ ۾ هلندڙ اندروني جهڳٽن جو اثر سنڌ تي پون لارمي هو پر ڄام فيروز
انهن اثرن کي هضم ڪري نه سگهيو تنهن ڪري ڪڇ گجرات ۽ سنڌ جا
لاڳاپ حراب حد تائين پهت پڙهي پاليسيءَ کي درهم برهم ڪرڻ جو
ڏوهاري پڻ، ڄام فيروز کي چئي سگهجي ٿو جو جو هن عقل کان ڪم نه
ورتو ڄام فيروز جي اندروني پاليسي پڻ حراب هئي علام محمد لاکو بکي
ٿو ته،

”ڄام نندي جي حامي سان سمن جي سلطنت، پنهنجي اوج کي پهتي
ابتدا ۾ ته ڄام فيروز نندي عمر جو هو، پر عمر ۾ وڏي سڀن سان نه کيس
دهي ۽ سياسي پختگي حاصل نه ٿي سگهي درباري سطح تي فيروز جو
سمورو ڌيان دريا جان کي حتم ڪرڻ طرف رهيو خارجي سطح تي پڻ
سنڌين پاليسي ماڻهه ڏسجي ٿي.“ (44)

سورهين صديءَ ۾، بيشيا ۾ اهم تبديليون رونما ٿيون ايران ۾ صفوين
بادشاهي قائم ڪئي ۽ نابز ڪامل تي قبضو ڪيو امير دوانيون هرت کي
پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ لاءِ اربڪن سان مهادو اٽڪايو، پر جنگ ۾ مري ويو
ان کان پوءِ شاھ بيگ ارغون تخت تي ويٺو نابز بادشاه ڪامل کان پوءِ قنڌار
ٿي ڪاهڻ چاهيو پر شاھ بيگ ڪجهه مهلت گهري هوڏانهن ڪڇ ۾ لڙي
شروع ٿي وئي هئي ڄام فيروز کي گهريو هو ته ڪڇ جي سمن ۽ گجرات
ٻارن سان تعلقات بهتر کان بهتر بڻائي ها ته، جيئن وقت اچڻ تي اهي ٽٽي
ملڪ هڪ ئي ڌارين سان جنگ ڪن ها جو ته سنڌ هڪ ڪرڻ کان پوءِ
ڌارين جي سامهون ڪڇ ۽ گجرات هئا ۽ اهي واکيون انهن ميڊين رياستن کي نه
هضم ڪرڻ لڌ وات هاريو پئي آيا ۽ اهو ممڪن نه هئو جو ته گجرات جي
سلطان سان سنڌ جي سمن جون مقبوضن ۽ مائٽيون به هيون گجرات جي
سلطان ڄام صلاح الدين کي نه هزار لشڪر ڏئي، سنڌ جي اراديءَ لاءِ

موڪليو ۽ هو اهڙي طرح ڪڇ جي سمن، جيئن ته اڳ سنڌ جي سمن جي
 سومرن جي مقابلي ۾ مدد ڪئي. ۽ پڇاڙيءَ ۾ به حڏهن ڄام فيروز ڪڇ ڏي
 بڃي ويو هو ۽ اتي پناه ۽ ٺٽاوس ۽ پوءِ اتان پنجاه هزارن حو لشڪر گڏ
 ڪري شاه حسن تي ڪاهي ۽ آيو هو. اهي ڳالهيو ٺٽا ڪن ٿيون ۽
 حبڪڏهن ڄام فيروز مهديءَ جي پوئلڳن کي ڇڏي، انهن ملڪن جي طرف
 دوستيءَ جو هٿ وڌائي ها ۽، گهڻو ڪجهه ڪري سگهيو ٿي، پر هن ان طرف
 ڪوبه ٿيان ۽ ٺٽو رڳو دربار جي ڄمڇن جي هٿن ۾ راند ڪندو رهيو،
 حبڪي سندس حامي دشمن هئا. انهيءَ کان سواءِ سنڌ ۾ سمن هوجي سرشتو
 ۽ رنج ڪيو هو. اڳ حڏهن سنڌواسين ۾ اٿڪو ۽ ٻڌي هئي ته سنڌ
 تي ڏکڻي وقت اچڻ تي سردارن، جاگيردارن ۽ پجنديءَ وارن عالمن کان لشڪر
 طلب ڪيو ويندو هو، جن جي مدد سان ڌارين ٿيڻ سان منهن ڏنو ويندو هو.
 پر حڏهن سنڌ واسين ۾ گهرو جنگ شروع ٿي، اٿڪو ۽ الفت حشر ٿي ويو ته
 هر ڪو گهر ڏئي بڃي پنهنجي منهن سان جنگ ڪرڻ لڳو. دريا هان ٿئي ۾
 وڙه وڙهيو ته ڄام فيروز پڇي وڃي 'پير پٺي' وٽ پناه ورتي ۽ سندس پٽن
 ۽ پٺيان مدد ڪونه موڪليس محمود حار ۽ موٽن جان حڏهن ٺٽيءَ جي
 ميدان تي فيصل ڪن جنگ لڙي رهيا هئا ته، سنڌ جا چڱا مزس خاموش هئا.
 جاڙيجن ۽ ماڃين حڏهن ڌارين کان وڃر پٺي ورتو ته، سنڌ جي ٻين قسبن
 سمائون ٿي ڏٺو ڄام صلاح اٿس ته هزار لشڪر سان گڏ جنگ تي هڪڙي
 ته ڄام فيروز، اُرعوس جو بچ لٽڪائو سجي، ڄام صلاح اٿس سان وڙهڻ
 لڳو ۽ حڏهن سنڌواسين اهري پيرو ڪوشش ڪري، پنجاه هزار لشڪر گڏ
 ڪري، ڄام فيروز جي اڳواڻيءَ ۾ جنگ ڪئي ته، وقت جي مفتي ۽ قاضين
 جي سرارت، اڳ ٿي رار کولي ڌارين کي هوشيار ڪيو. اهي هئا حال، ان وقت،
 اسان سنڌواسين جا، جن هڪ ٻئي کي مارائي، ڌارين وٽ پاڻ وٽائڻ جي
 ڪوشش ٿي ڪئي. انهن پاڻ وٽائڻ وارن ۾ وقت جو مڪو پير، جاگيردار ۽
 ڄام فيروز شامل آهن، جن هڪٻئي کان گوءِ ڪٽڻ لاءِ ڪاهه ڪسر باقي ۽

چڏي اهڙن اندر جي بليس لاءِ لطيف چوي ٿو.

صورت گهڻو سُهڻا، ٺاٺا سندن ٿوه،

ريلو ٿئي روح، جو ڪاٺي سو ڪامي مري

(شاه رح)

اهي سمورا سبب هئا، جن جي ڪري سمن کي شڪست جو منهن ٽسڻو پيو جڏهن اهي سمورا سبب هڪ وقت ڪنهن نه هومر پر موجود هوندا هئا نه علامي، ان قوم جو هڪدر سچي پوندي اهي

اڄ جڏهن تاريخ جا ورق اسان جي اڳيان موجود آهن نه هاتي سانجو مرض ٿو ٿئي، اسان سنڌ جي موجوده حالتن جو تجربو ڪريون ۽ ٿسون ته هن وقت اسان ڪهڙي واڻ ويٺو پيا هليون. ۱. ڇا، اها واڻ اسان کي علامي، جي ڪاري ڪن پر نه ڦٽو نه ڪندي. ۲. ڇا، اسان اڄ نه وقت جي ملن، پيرن ۽ جاگيردارن جي هٿن ۾ راند نه بيل باهيون.

هن وقت سنڌ هڪ اهڙي مارڪه ٿري وڻ تان گذري رهي آهي، جنهن ۾ سو ۽ تباهيءَ جي ٻيو ڪجهه نه نظر ڪونه ٿو اچي جا ڪاڻ ته اڄ جو دور سمن جي دور جي پڇاڙيءَ واري وقت کان به وڌيڪ گهٽ ٿيندو ٿو وڃي جيئن سمن ۾ گهرو جهڳٽن جي ڪهڙي علامي نصيب سي، بلڪل اهڙي طرح پر اڃا به ٻه رٿيون زياده آهيون ان موذي مرض ۾ مبتلا آهيون، هڪجهڙي سڌ، سياسي ۽ ذاتي دشمني اسان ۾ سمن کان به وڌيڪ آهي جيڪڏهن، سان تاريخ مان ڪجهه پرائڻ مدراس اڄ نه اهڙي ئي هاڃن تي عمل ڪيو جيڪي اڳ اسان کي تباهي ۽ برباديءَ طرف وٺي ويا هئا ته پوءِ اسان وري نه ٿو ڏرين ها غلام بڻجي وينداسون؟

جُه سي لوڙائو ٿيا، جنين سندي ڏير،
 ماروڙا فقير، ڪنهن در ڏيندا دانهڙي.
 (شاھ رحه)

مخدوم، صدور لاڻڪا، جي پنجين پڙهيءَ ۾ سنڌ جي شاه شهيد، شاه
 عنايت، بلڪل اهڙين ئي حالتن ۾ ۽ عين انهيءَ طريقي سان نٿي جي محل
 نواب خان شهادت جو پيلو پيتو. هن حالتن ۾ ۽ حصن طريقي سان
 ڪلهوڙن جو سرفروش بزرگ پاڻ آدم شاه ملتان جي محل نواب خان
 تقريباً هڪ سؤ سال اڳ شهيد ٿيو. هن حالت ۾ فرق رڳو هيءُ هوتو، پاڻ
 صاحب شهيد جي پهرين پڙهيءَ جو پاڻ پريمحمد ڪلهوڙو حصن
 ساڳين هنن حصن کڻي سيمو، مگر ۽ سوي آزاد ڪرايڊ اهوئي هئڻ
 پريمحمد همجي اُن مظلوم شهيد نڙڏاڻي جي عظيم شهادت کي وڃاري ۽
 حور همجي مقصد عظيم يعني سنڌ جي قومي اتحاد ۽ قومي رياست جي
 شهادت کي وڃاري پاڻ سنڌ جي معصوم شهيد شاه عنايت جي قيام ۾ انهن
 ساڳين سنڌ جي حورن پاڪ محل شهنشاهت جو حلي نٿي پيئو!

محمد ابراهيم جويو

(شاھ، سچل، سڀني ص، 63 ۽ ص، 64)

(سال 1990ع)

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي پاليسين تي تنقيدي نگاهه

هر ڳالهه جا به پاسا ٿيندا آهن جيستائين انهن سمجهي پاسن ۽ پيرون کي صحيح سمجهي چڪاسيو نه ٿو وڃي. استثنائين ڪنهن نه مقصد ۽ منزل تائين پهچڻ ناممڪن ٿي پوندو آهي. اهڙي طرح سنڌ جي تاريخ نه هن پاسن واري آهي پر ان کي هميشه هڪ طرفو ڪري پيس ڪيو ويو آهي ۽ ٻئي پاسي تي سوين پر وجهي ڏيکيو ۽ لکايو ويو آهي. سنڌ جي تاريخ پر اسان کي ڪيترائي هيرا نظر اچن ٿا، پر انهن جي شڪست کانئن جي ڪسي نه سنڌ ڏنل آهي. ڪنهن سمن جي ڪري انهن تي بهاءِ هيرن ۽ سروچن جي موجودگي، پر سان ڌارين جا علامه پڻا انا آهن. اهڙو ڳالهه ڪسي نه سڏ نه ڪئي وئي آهي.

اهڙي طرح ڪلهوڙن جو دور به تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو ۽ خاص ڪري زراعت جي لحاظ کان ان دور کي سنڌ جي تاريخ ۾ چوڏهين، هو چنڊ چنڊي ته وڌاءُ نه ٿيندو هڪ طرف ڪلهوڙن سنڌ، ڌارين کان اراد ڪرڻي ۽ ڏيئي سو ورهيه جهڙي طرح ڌارين سنڌ کي برباد ۽ ويران ڪيو. اهڙي طرح ڪلهوڙن وڏي سنڌ کي سرسبز ۽ آباد ڪري ڏيکاريو. سنڌ کي حران مان ڪڍي بهار ۾ آندائون، ۽ سربل سنڌ ۾ تارو ساھ وڌائون، نه ٻئي پاسي وڏي بهن ۾ ڪيتريون ئي ڪمزوريون ۽ ڪوتاهيون نه موجود هيون جن کي سٺا سٺا رنگ ڏيئي حڪمرانن جي حمايت ۾ پيس ڪيو ويو آهي. اڳين صفحن ۾ سان ڪلهوڙن جي نادر شاه ايرانيءَ کان شڪست کانئن تي نظر وجهنداسون، جنهن سان ڪلهوڙن جي سروياني دور جي هن حڪمران، ميان يار محمد ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي پاليسين، ذهانت، بهادريءَ ۽

عوام سان مثبت رويون جي سنڌ پنهنجي ويهڙي

الف - مختلف قسمن سان ورتاءُ:

هر بادشاهه ۽ اڳواڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته اهو پنهنجي رعيت سان سٺو ورڻاءُ ڪري، ۽ ڪوشش ڪري ته ملڪ جي پلائي ۽ بهبود لاءِ رٿيل ٿين ۽ شخصيتن سان پٺي ۽ واپار و سلوڪ اختيار ڪري ته جيئن اهي ته ملڪ جي چڱائي لاءِ ڪارآمد ثابت ٿي سگهن ۽ ٽڪن تي وقت ۾ سائي سحي سهڪار ڪر ان مان ئي بادشاهه جي داخلا پاليسيءَ جي چڱي فتن ته حزن جو بد رو ڪري سگهجي سو ميان نار محمد ۽ ميان نور محمد جي داخلا پاليسيءَ جي ان پهلوءَ کي اڃا ڪر ڪرڻ لاءِ سندن دور جي نظر وجهنداسون جيئن اصل حقيقت سامهون اچي وڃي

سندن دور جو مطالعو ڪندي اها ڳالهه واضح طور نظر اچي ٿي ته ڪلهوڙن کي سنڌ ملڪ جون واکيون جڏهن کان هٿ آيون ته تنهن سنڌ ۾ امن ۽ امن قائم ڪرڻ بجاءِ سنڌ جي مختلف قسمن ۽ شخصيتن کان پرڻيون دشمنيون پڙڻ شروع ڪيون ڌارين ٽنهن سان مهاڏو اٽڪائڻ بجاءِ، سندن واسين سان جنگيون ڪري ڪسرن تي بي ڪاهن کي شهيد ڪري ٻارن کي سوڀرو سمجهڻ لڳندا هئا سندن سموري تاريخ انهن واقعن سان ڀري پئي هئي، جنهن جو محض حارو هٿ پش ڪجي سو

ب - دائود پوٽا:

ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن جو تڪرار هوندو ته عام ڀرڻو هوندو ئي آيو ته جڏهن کان ميان نار محمد کي ’معليه سرڪار‘ پاران خدا نار خان جولاءِ مسو ته ميان نار محمد دائود پوٽن کي ارارڻ شروع ڪيو هو ته دائود پوٽا ڪهڙو اڳ وڏي شهرت جا مالڪ هئا، جنڪا ميان صاحب کان ڏسي هڪدم ئي سٺي جنهن هڪري ميان صاحب جي دل ۾ حسد جي تاه ڏڪڻ لڳي جيڪو هوريان هوريان وڌي پيڙ سحي اڀري پئي، ۽ جنهن آخر جنگ جو روپ اختيار ڪيو

”لاشون جا دير لڳي ويا، جون جون نديون وهي هليون، ڪيترن ماتهن جون

حياسون حڪم ٿي ويون سنجر خان، هوت خان ۽ ٻيون ٿي، بحشي خان، مدو خان ۽ علائي ۽ دلاور خان ٻه ڏينهن اندر ڪڍي شروع ڪئي ۽ پوءِ مردنگيءَ سان نلوارون ڪئي اهي شان سان لڙيا جو آسمان مان بهاريءَ تي تحسين جا آواز اچڻ لڳا. (45)

ها انڌي حوبري ۽ جنگ ڪلهوڙن ۽ دائودپوٽن جي وچ ۾ مسلسل ست ڏينهن هلندي رهي پنهنجو پاڻ ۾ ورغي ڪسراڻي مڙس ماري وڌي ٿو هڪ ته مذهبي پيشوا حق سبب سان نار محمد کي انڌي رنجانا ڪرڻ نه پئي سونهي ٻيو ته حڪمران هجڻ جي حيثيت سان ان تي فرض پئي عائد ٿيو ته هو جنگ سان نه پر صلح سان مسئلن کي حل ڪري ها پر پوءِ نه دائودپوٽن جي سردار امير محمد مڙس خان، اخلاق جي بلنديءَ ۽ ڪشاده دليءَ جو مظاهرو ڪندي صلح جي لاءِ هٿ ڊگهريا جنهن جي عيوض دائودپوٽن کي ڳري قيمت ادا ڪرڻي پئجي وئي جو ته فيصلن ۾ دائودپوٽن کي پنهنجي سڌ علائقي جي ڪافي حصي تان هٿ ڪڍڻو پئجي ويو جنهن مان ظاهر ٿو پئي ته ميان صاحب کي دائودپوٽن جي ايراضيءَ تي قبضي ڪرڻ جو شوق هو ۽ نه وري ڪي ٻيا سبب هئا، جيڪي ميان صاحب جي حلقن مان ظاهر ٿين ٿا ته،

”دائودپوٽا ڏاڙيل هئا، هي منهنجي حدن بدر اچي منهنجي رعيت جي ڦرمار ڪندا هئا.“

ميان صاحب کي جيڪڏهن ڏاڙيلن کي سيڪٽ ٽنهي هجي ها ته، ٻنن کي مارائي مڃائي ها ته ڪو ڪجهه ايراضي وٺي کين ڇڏي ڏني ها ۽ جيڪڏهن دائودپوٽا نه واقعي ڦرمار ڪندڙ يعني ڏاڙيل هجن ها ته سندن وچ ۾ ٿر ٺاه هلي نه سگهي ها پر سندن وچ ۾ جيڪو ٺاه ٿيو هو هو ميان بزم محمد جي حياتيءَ تائين رهيو ۽ جڏهن ميان بزم محمد جي وٽ کان پوءِ گاديءَ تي سندن پٽ ميان نور محمد ويٺو ته، وري انهن ۾ اتفاق پئجڻ شروع ٿيو ميان نورمحمد جي سازش جي سبب ته اڳ ۾ ئي دائودپوٽن کي پنهنجي وٺي هئي، پر جنگ جي بابت ان وقت ائين ڪونهي. جڏهن ميان نورمحمد دلاور خان ٻه ڏينهن هٽان مارايو. دلاور خان ٻه ڏينهن هٽان مارائي ميان نورمحمد هڪ نه ملا حبيب جي سچائيءَ جو ثبوت ورتو ۽ ٻيو ته دائودپوٽن

کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ انهن جو هڪ مهارت سڀ سالار و حتم ڪرايو
 دلاور خان جي مرڻ کان پوءِ ميان نور محمد شڪارپور تي عجب نموني
 جو گهيرا ڪرايو

”ٻهري شاه جي هوج شڪارپور جي اوله ۾، ۽ راجا لنگيءَ جي هوج
 وڀر ۾ سعين ڪئي مراد ڪليري ۽ ڪوسا اتر ۾ مورچا هڻي ويٺا هئا ۽ خود
 ميان صاحب پنهنجي خاص فوج سنن ٽڪن ۾ موجود هو“ (46)

ڪافي ٽپهن جنگ جاري رهي جڏهن ميان صاحب کي جنگ ۾ ريده
 خرچ ٿيڻ سبب نقصان جو خيال ٿيو ته هڪ وڏو حملو ڪرائيندڙ ٻن ۾ ان ۾
 کيس ڪجهه به پلٽ ڪونه پيو آخر صلح ڪري دانودپوٽن کان وڌي
 شڪارپور جو ڪجهه حصو وٺي واپس وري پر شرارتي ملا جنيد کي
 شڪارپور مان ميل حصي تي باطن مقرر ڪيائين جيئن وقت وقت هو
 دانودپوٽن کي تنگ ڪندو رهي

ملا جنيد، ميان صاحب جي وڃڻ کان پوءِ دانودپوٽن کي آزاريندو رهيو
 جنهن کي سبڪت ٿيڻ لاءِ دانودپوٽن تياري ڪئي ته هو پڇي وڃي ميان
 نورمحمد وٽ پهتو ميان صاحب شڪارپور کي هميشه لاءِ فتح ڪرڻ واسطي
 هڪ وڏو ڪٽڪ ملا جنيد کي ڏيئي دانودپوٽن تي چارهي موڪليو ان ئي
 وقت دانودپوٽن جو سردار امير محمد مبارڪ وهات ڪري ويو ۽ دانودپوٽن
 جو پٽدار محمد صادق بڻيو. ميان نور محمد جڏهن امير مبارڪ جي وهات جي
 خبر ٻڌي ته عذرخواهي ڪرڻ لاءِ مصلحت کان ڪم وٺڻ بجاءِ پنهنجي سر به
 هوج وٺي اچي شڪارپور تي ڪرڪيو محمد صادق جنگ ۾ پلاني به جڏي
 پنهنجي اهل و عيال ۽ پوئلڳن کي وٺي، شڪارپور مان لڏي سڌو جي ڏهلي
 بيٺ ۾ اچي ويٺو پر ميان صاحب انهن جي پڇي ڪرڻ لاءِ مير شهداد
 خان ٺالپر جي نگرانيءَ ۾ فوجي دستو ڏيئي کيس دانودپوٽن جي پٺيان
 ڇڏيو جن ’ڏهلي بيٺ‘ تي اچي حملو ڪيو جتي ڪافي اساس خون
 جاسور ريان ڪيون ويون آخر اُچ جي گادي نشين وڃ ۾ مٽي، دانودپوٽن کي
 مٿان جي علانقي ۾ رهائڻ لاءِ گهرائي ورتو اهڙي طرح دانودپوٽن کان به
 رڳو شڪارپور ڦرجي وئي پر انهن کي سند مان به ڪڪالي ٿي وئي
 ان مان ڪلهوڙن ۽ دانودپوٽن جي وچ ۾ لڳندڙ لڙاين جي سڌ پوي ٿي نه.

ڪلهوڙن جو اصل مقصد شڪارپور حاصل ڪرڻ جو هو جنهن جي ڪري، ٻني، ٿنڀا مهيني سندن وچ ۾ جنگ لڳندي رهندي هئي آخر، دانشورپنڊا، وقت جي تقاضا کي مدنظر رکندي، شڪارپور کي ڇڏي ملتان وڃي رهيا ۽ شڪارپور جو سمورو سرسبز علائقو ڪلهوڙن جي قبضي ۾ اچي ويو.

ٺ- صوفي شاه عايت شهيد جو واقعو:

صوفي شاه عايت شهيد جو واقعو به ميان يار محمد جي پڇاڙيءَ وري وقت ۾ ئي گذريو آهي جنهن بابت جديد دور ۾ تمام گهڻو تحقيقي ڪم ٿيو آهي ڪيترن محققن جي راءِ آهي ته، صوفي شاه عايت جي شهادت ۾، ڪلهوڙن جا هٿ، سست سندن، پليجن ۽ جٿن جي تمام گهڻ رڳڙيل آهن ۽ اهو سمورو واقعو تر جي سارن جي نتيجي ۾ رويا ٿيو آهي پر پوءِ به ان واقعي ڪلهوڙن جي خلاف عوام ۾ شديد نفرت پکيڙي ڇڏي هئي چو ته صوفي شاه عايت کي شهيد ڪرائڻ ۾ ميان يار محمد جي پٽ ميان نور محمد ۽ سندس سڀ سالار مير شهادت خان جو وڏو ڪردار نظر اچي ٿو آهي ٻني شخص هئا، جن صوفي صاحب ۽ علي فوج جي وچ ۾ قرآن شريف تي شاه ڪرائڻ جو يوڳ رٿي، صوفي شاه عايت کي گهيڙي مان ڪڍي، اعظم خان وٽ پيش ڪيو هو جنهن صوفي شاه عايت کان اڏي پڇا ڪري، کيس شهيد ڪري ڇڏيو.

هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته، صوفي صاحب هندن جنگ ۾ دشمنن تي ڪٽڻ وڌيڪ ڪيو هو اڪيلي سر انهن سان شاه ڪرڻ ويو منهنجي خيال ۾، ان جا هيٺيان سبب هئا

1- پيري مرشديءَ جي لحاظ کان ڪلهوڙن کي سنڌ ۾ وڏي اهميت حاصل هئي

2 ڪلهوڙا سنڌ جي ڪافي حصي جا حڪمران هئا

3 ڪن محققن جي راءِ موجب ته، صوفي شاه عايت ’مهدي تحريڪ‘ کان متاثر هو ۽ ڪلهوڙا به مهديءَ جا مريد هئا.

4 دشمنن جي پيٽ ۾ سندس لشڪر تمام گهڻ هو جن مان به ڪيترائي مارجي چڪا هئا صوفي صاحب سواءِ مرل مائن جي باقي لشڪر کي

مارائڻ ۽ ٿي گهريو جنهن ڪري صلح جي اڄ قبول ڪيائين
 شاه عنايت کي شهيد ڪرائڻ ۾ مدد ڪرڻ جي عيوض، ميان يار محمد
 کي ڪافي علائقا بطور انعام مليا، جن ۾، لڪري، دندو، حمام، دورنگه،
 رجب، پس پاڇا، نور ۽ ٻي قابل ذڪر آهن
 ميان يار محمد معئن آڏو سرخرو ٿيڻ لاءِ، صوفي شاه عنايت کي شهيد
 ڪرائي هميشه لاءِ ڦٽ لعنت جو طوق پنهجي گچيءَ ۾ وجهي ڇڏيو

ج- ڪهڙن جا مخدوم:

ميان نور محمد جي زماني ۾ وڏو واقعو ڪهڙن جي مخدومن سان پيش
 آيو جيڪو اڄ به ٻڌي لوڻ، ڪانڊارجي ٿي وڃي، ۽ ڏهن سوچڻ تي محبور
 ٿو ٿئي ته ڇا، پنهنجن جي دورِ حڪومت ۾ به اسان جي بزرگن سان اهڙو
 ظلم پئي ٿيو

مخدوم عبدالرحمان پنهجي وقت جو وڏو عالم ۽ زاهد هو ان جي رهد ۽
 تقويٰ جي باري ۾ تاريخ ۾ ڪيترائي بيان آهن جنهن جا سڌ ۾ هزارين
 مريد ۽ معتقد هئا، جيڪي سندس هر حڪم جا پابند هوندا هئا ۽ مخدوم
 صاحب جي اشاري ملڻ جا منتظر رهندا هئا مخدوم صاحب ڪهڙن جي ڳوٺ
 ۾ رهائش پذير هو جيڪو سندس وڏن جو ٻڌايل هو

روهنديءَ ۾ اصفهاني سيد رهندا هئا انهن سيدن مان هڪڙو سيدرادو
 هڪ ڳاڻڻي، عورت تي عاشق ٿي پيو جنهن هڪڙي ان سيد پنهجي طاقت جي
 زور تي ان عورت کي پاڻ وٽ سریت بڻائي گهر ۾ رهائڻ پئي گهريو ان ڳاڻڻيءَ
 جو مڙس عرب ماڻهو هو محسوس ٿيو ته ان ڪڙن جي سنگهه ڪوبه هئي
 تنهن تي هن زال سميت مخدوم عبدالرحمان کي اچي ڏانهن ڏسي ته، 'مون سان
 سيد اهڙو ظلم ڪري رهيا آهن' جنهن تي مخدوم صاحب سيدن ڏانهن
 ماڻهو موڪلي کين مع ڪافي ڀروا هو سيد پنهجي هن ٿاڻ ۽ ٿڌو جيتوڻيڪ
 مخدوم صاحب انهن سيدن مان ڪيترائي ٿورا ڪيا هئا پر مخدوم صاحب
 جو چيو ته مجبائون مخدوم صاحب ان عورت کي ڪجهه ٿيڻ پنهجي پناه
 ۾ رکي، پوءِ واپس پنهجي ڳوٺ روانو ڪيو ساڻس پنهنجا ڪجهه مريد به
 ساڻ ڏنائين اها خبر ڏهن ان سيد کي پئي به، هن پاڻ سان ڪجهه ٻيا

همراه وٺي رستي تان ان عورت کي اعوا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي جنهن ۾ ٻنهي ڌرين جا مائٽو مارجي ويا. اهو هو اصل واقعو جنهن تان ايڏو مٿن مٿو مائٽو نه ٻنهي ڌرين جا مارجي ويا هئا. ۽ اڳرائي به روهرڙيءَ وارن سندن ڪئي هئي جو به، هو هڪ عرب ڳانڍي عورت سان رڳو رڳو رهيا هئا محدود صاحب جو ڏوه صرف اهو هو ته، هن، ان عورت سان رڳو رڳو ٿيو نه ٿي گهري

ان وقت روهرڙيءَ ۾ ميان نور محمد پاران معي ڏهر ڪاردار مقرر ڪيا هئا. هو تنهن به ڪئي هم نه تر، ڪئي محدود صاحب خلاف، ميان نور محمد ڏانهن لکي موڪليو ته، ”ڪهڙن جي مخدوم خلاف جون جي رپورٽ داخل ٿي هي“ جنهن تي ميان صاحب سواءِ سوچ ۽ ويچار جي سيوهڻ مان فوج جو وڏو ڪٽڪ موڪليو جنهن اچي ڪنهن جي ڳوٺ کي گهيرا ڪيو. مارڻ کان ڪجهه محدود صاحب کي چيو ويو ته، ”اسان تنهنجو رت شيشيءَ ۾ بند ڪري ميان صاحب کي پيش ڪنداسون“ ان تي محدود صاحب کين جواب ڏنو ته، ”اهڙن کي تنهنجي رت جو هڪ ڦڙو نه هڻ به ايسو“ ۽ واقعي ٿيو ته انهن تاريخون لکن ٿا ته ”مخدوم صاحب کي شهيد ڪرڻ کان پوءِ منجهان هڪ ڦڙو نه رت جو به وهيو“ محدود صاحب سان گڏ ساڻس ٻن سون مريدن کي به شهيد ڪيو ويو.

ميان صاحب جي ايڏي ظلم جو جڏهن سبب ڄاڻينداسون ته، پتو پوندو ته، ميان نور محمد پنهنجي موجودگيءَ ۾ ڪنهن به شخصيت جي ديني يا دنيوي شهرت کسي نه ٿي سگهيو تنهن ڪري جنهن به شخص جو اثر رسوخ وڌندڙ ٿي ٿاين ته ان کي مارڻي ٿي ڇڏين.

ميان نور محمد جي انهن غلط پاليسين سبب سموري سنڌ ۾ وڏو انتشار ميسو رهيو ۽ ان پکڙيل محراڻ ڪري عام ماڻهو وقت جي حڪمرانن کان پاسيرو رهيو جو ته، سنڌواسي اڃا به سو سال مغل خلاف وڙهيا هئا، پر جڏهن سنڌ جون واڳون ڌارين جي هٿن مان ڦري هڪ سنڌي حانداڻ جي هٿن ۾ آيون ته اهي به سندن مٿان ظلم ۽ ڏاڍ ڪرڻ لڳا. پنهنجي آقاڻن جي ڳڻ سڙجڻ ٿيڻ لاءِ غلطي کان غلطي ڪم به سرانجام ڏيڻ لڳا وري سنڌ جي بدعصبي اها چڱي جو عرصن ان وقت مادر شاه سنڌ تي حمل ٿو ٿيو.

سندي چواڻيءَ نه، ”رُئي ته اڳيئي ويئي هئي، ويتر جو پيڪر ڏانهن بياپو
 ميسر“ سو سنڌ به اڳ ئي اندروني ڪشمڪش جو شڪار هئي، ويتر ڌارين
 جو وڏو ڪٽڪ اچي مٿان ڪڙڪيو ته، ميان نور محمد جون مٿيون ئي
 منجهي ويا.

ميان نور محمد دهليءَ ۾ نادر جي مڙيا ڪيل مقتل گاه کان به واقف هو
 ۽ پنهنجي عوام جي لڳ لاڳاپن جي به سنڌ هيس سو نادر جي اچڻ جي خبر
 ٻڌي کڻي ٻن مڻهن ڪيائين ٿيڻ ته ائين گهرهو هو جو حيث نادر جي چڻ جو
 ٻڌو هڏين ته، ميان صاحب ڪا جنگي حڪمت عملي تيار ڪري ها، ۽ وقت
 سندس ڪيترائي نامور سپه سالار ۽ مشير وٽس موجود هئا عام ماتهن کي
 جنگ ڪرڻ لاءِ تيار ڪري ها، پر ميان نور محمد ۽ ٻن جي اُتڙ پنهنجو مار
 ملڪيت، سڱ ۽ هڪ لک لشڪر سان ڪري ’عمر ڪوٽ‘ راهي ٿيو پٺيان
 نادر شاه واءِ ميهن ڪيو بي انتها ظلم ڪندو ميان صاحب جو پڇو
 ڪندو رهيو.

نادر کي ميان صاحب جي انهن غلط پاليسين ڪري ڪيترائي همدره ۽
 هنڌوڪي ملي ويا جيڪي رستن ۽ پيڙهن جي رهڻائي ڪري، نادر جي
 لشڪر کي راه جي مصيبتن کان جوڻڪاري ڏسڻ ۾ مددگار نه ڪلهوڙن
 جي ظلم جو شڪار ڪندي پاڳي ڏانڊپوٽا بنيا هئا تنهن ڪري به نادر
 جي چڙهائيءَ کي قدرت پاران غيبت سمجهيو.

ڏانڊپوٽن جي امير صادق محمد خان، ڊيري اسماعيل ۾ وڃي نادر جي
 خدمت ۾ حاضري ڀري ۽ هر سهولت فراهم ڪرڻ جو يقين ڏياريو ان کان
 پوءِ ڏانڊپوٽا نادر جي لشڪر سان گڏ رهيا اهڙي طرح انهن ڪلهوڙن کان
 انتقام وٺڻ خاطر سنڌ کي ڌارين آڏو گروي رکيو ميان صاحب جڏهن نادر
 کان معافي گهري پيش پيو ته، سنڌ کي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ويو ۽ شڪارپور
 وري ساڳي طرح ڏانڊپوٽن کي ملي

د - پرڏيهي پاليسي:

پرڏيهي پاليسي به هر ملڪ تي ايترو ئي اثر انداز ٿئي ٿي، جيئن و داخلا
 پاليسي پر پرڏيهي پاليسي اڃا به وڌيڪ حثيت رکندي آهي جنهن ملڪ جي

پرتيبي پاليسي ڪمروڊ هوندي، يعني پاڙيسري ملڪن سا، ڏاڍا بهتر ۽ هوندا ٿا، اهو ملڪ ڪنهن به وقت وڏي انتشار جو شڪار نه ٿي سگهي ٿو. ميڊن بور محمد جي وقت ۾ سنڌ جي اندروني پاليسيءَ جيان، پرتيبي پاليسي به ڏيکاره هئي. ميان صاحب رڳو مرڪز سان واسطا بهتر ٿي رکيا باقي ٻين پاڙيسري ملڪن طرف ڪوبه توجه ڪوبه نه ٿي. ان وقت ايشيا ڪيڊ ۾ بي انداز تبديليون رونما ٿي رهيو هيون. اوڀرگرم جي وقت کان پوءِ معر شهر دن جي وچ ۾ نحت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيتريون ئي خونريز جنگيون لڳيون هيون جنهن ڪري مغلن جي سموري طاقت ختم ٿي چڪي هئي ان کان سواءِ دهليءَ جي درٻار ۾ شيعه سني اختلاف به وڌي ويا هئا، هن جي ڳوٺ، شهرادن جي گهرو لڙائيءَ مان فائدو وٺي نظام الملڪ 1724ع ۾ 'ڏڪر' ۾ اصف جاني حانڊان جي حڪومت جو سجاد وڌو ۽ سعادت علي خان نوڌ ۾ پهتجي حانڊان لاءِ حڪومت قائم ڪئي. روهيلڪنڊ ۾ روهيل ۽ باقي هندستان اندر افغانن، جائن، راجپوتن، مرهٽن ۽ سڪن ڪاهون شروع ڪيون. لهندو بنگال، بهار ۽ اوڙيسا پيشوا ناهي راه جي قبضي ۾ اچي ويو. ڪلهوڙا، جڏهن، اڃا تحت ٿئي ڪو به سا هئا نه، روهيل سان سڌا لڳ لاڳاپا رکيائون پر جڏهن شهزادي معزالدين گنجانه يادگار جو علائقو ميرن يار محمد جي حوالي ڪيو ته، قلات جي روهيل ۽ سنڌ جي ڪلهوڙن ۾ انهن علائقن تان چڱڪڻاڻ شروع ٿي وئي. اها انتهت ڪافي وقت تائين هلندي رهي. ڪيتريون ئي جنگيون لڳيون ۽ جڏهن مادر شاه ايو ته، روهيل ان جي ڪافي مدد ڪئي جنهن جي عيوض کين سميءَ وارو پرڳڻو مليو. هوڏانهن صفوين جي حڪومت جي ايران ۾ پڄاڻي ٿي. امير محمود 1725ع ۾ وفات ڪئي جنهن کان پوءِ سندس سوٽ سلطان اشرف قنڌار جي تحت تي ويٺو جنهن کان مادر شاه 1736ع ۾ ايران کي اراد ڪرايو ۽ ڪجهه وقت اڃا صفوي بادشاهه ظهاسب پڻ شاه حسين پاران، مادر شاه مدار المهر جي حيثيت ۾ رهيو جنهن جي مرڻ کان پوءِ هڪ لک ايراني سردارن مادر شاه کي پنهنجو شهنشاه تسليم ڪيو. ٻن سالن کان پوءِ مادر شاه اڪهڙي تلوار هٿ ۾ ڪئي، جنهن سان اراد ملڪن جي خودمختيار حيثيت کي رهيلن رڳو عتن شروع ڪيون، ۽ نومبر 1738ع ۾ ڪابل

ني هندو ڪيو ويو ۽ جنوري 1739ع ۾ دڪريا خان پنجاب جي محل صوبيدار کي ڏيئي دهليءَ کي فتح ڪرڻ لاءِ راهي ٿيو. دهليءَ ۾ هن وحشيءَ ايترو ته محشر مچايو هو، ديا جا رهن ۾ عجب ڪاٺ لڳا ۽ اهڙي طرح دهليءَ کان پوءِ نادر شاه اهنار سنڌ ڏانهن رخ ڪيو.

مغلن جي دربار ۾ مٿي بيان ڪيل وٺ پڪڙ کي ٽسي نادر شاه ڪهي چي سندن گهر ۾ قتل عام ڪري تمام گهڻي ملڪيت هري ورڻي پر سنڌ جا ڪلهوڙا انهن کان اسقام وٺڻ نه ٺهيو پر سنڌ جي ارادي نه صحيح نموني وٺي نه سگهيا جنهن پروگرام لاءِ ميان ادم شاه، ميان دين محمد ۽ ميان شاهل محمد شهادت جو جام پيئو هو. پر هو ايڏن سارن موقعن ملڻ کان پوءِ به دهليءَ سرڪار جا ٽن ڀيرو رهيا ايا ميان يار محمد ۽ ميان نور محمد مغلن کي خوش رکن لاءِ سندن فوجي مدد نه ڪندا رهيا ڪيترا ڀيرا به ميان يار محمد مغلن جي باري ۾ سبڪت ڏيڻ لاءِ مغلن جي دربار ۾ درخواستون به ڪندو رهيو هو. شاه محمد دودائي جڏهن مغلن کان دعوت ڪري بروهين وٺ وڃي رهيو، جنهن بروهين جي مدد سان دهليءَ سرڪار جي اثر هٿ رهندڙ عالمن تي حملو ڪرڻ تي گهريو ته، ميان يار محمد مغل دربار جي هڪ اهم شخصيت کي لکي موڪليو ته،

”جيڪڏهن هيءُ ڪم منهنجي حوالي ڪيو وڃي ته، پوري وقت ۾ اهڙي تدبير اختيار ڪريان جو ناصي (شاه محمد دودائي) بي اختيار اوهن جي خدمت ۾ پهچي وڃي. اوهن منهنجا راز محرم ۽ شرم جا شريڪ اهي آهن، ڪري سا هڪ لکان ٿو ته، هن معاملي ۾ اهڙي تدبير اختيار ڪرڻ گهرجي، جنهن سان هندستان جي حڪومت جي عزت وڌي، جنهن ڪم کان بشارت علام ڪري سگهجن ٿا (پاڻ لاءِ) او پر بي اعتماد بيگاس کي چو شامل ڪيو وڃي (47) (ملتان جي حاڪم ڏانهن اشارو).“

ميان يار محمد جي حطن مان معلوم ٿئي ٿو ته، هو مغلن اڳيان سدائين پاڻ کي خادم، پاهو ۽ علام سمجهندو هو. ميان يار محمد جي وفات کان پوءِ ميان نور محمد مسند تي ويٺو جنهن پڻ دربار سان اهڙائي واسطا هئا.

رکيا ۽ ساڳئي پيءُ جي ٻنهي ڪنڊي مٿي ڏانهن خط لکڻ وقت پاڻ کي ڪمڻ،
 سچ ۽ اهڙن ئي غلط لفظن سان نواڙيندو رهيو جيئن سندس پهريون خط مثال
 طور پيش ڪري سگهجي ٿو.

”اوهانجو هي موروثي علام جيڪو پنهنجي پيءُ جي جاءِ تي
 حرمسرداريءَ لاءِ تيار آهي اطاعت ۽ خداڪاريءَ جا واجبات پورا ڪري رهيو
 آهي حڪم جي تعميل ۾ ڪوشاڻ آهي، ايراني سرحد جي قلعي، سبي،
 گجرات ۽ ان کان سواءِ ٻين علائقن ۽ سيوسٽار (سيوهڻ) جي لڪن جي
 مڱهاريءَ جا هر نص ادا ڪري رهيو آهي. ۽ مڙسي معاملن لاءِ اڳي کان بهتر
 بنماني جي تدوین تي نظر رکي ٿو“ (48)

مياڻ نور محمد جي اهڙن خطن مان سنڌ پوي ٿي ته، مياڻ صاحب ۾
 خودداري ۽ خوداعماري نه ڪوبه هئي جيڪو ماڻهو پاڻ کي موروثي علام
 سمجهي، اهو ڪڏهن به ڪمڻ نه ٿو ٿي سگهي ۽ هو ڪڏهن
 به حالت سان مختصر ڪاٺي ماڻهي سگهندو پر مختلف دٻڻن ۾ اچي بيوس ٿي
 پوندو هي جيئن نادر شاه جي وحشي ڀتي اڳيان مياڻ نور محمد دهلي وڃي
 آهي هئا مياڻ نور محمد جي زماني تائين سنڌ جي پارٽيسري منهنجي
 حال ۾هن تبديلين ڏانهن مياڻ صاحب ڪوبه توجهه نه ٿي هئي هو رڳو اندروني
 جهڳڙن ۾ رڳو رهيو مياڻ صاحب مهراڻ ۽ ڏانڊيوڻ تي فتحيات ٿيڻ
 ۾ جوش رهندو هو هن جي اها خواهش هوندي هئي ته ڪمڻ نه ڪري
 سمات قيس کي ريراڻو ڪري، جنهن لاءِ مياڻ صاحب بلوچن کي حڪومت
 جي وڏن وڏن عهدن تي مامرد ڪيو ۽ بلوچن کي موڙيندو رهيو تاريخ ۾
 ڪيترن ئي بلوچن کي مياڻ صاحب پاران حاڪميون مليل هيون بلوچن کي
 نواڙن مان اها مراد وٺي سگهجي ٿي ته، انهن جي طاقت کي استعمال ڪري
 سمات قبيلن تي ڪنٽرول ڪري سگهجي

هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته، جڏهن نادر شاه سنڌ تي ڪاهه ڪئي ته،
 مياڻ نور محمد ان لاءِ ڪهڙي تياري ورتي. ۱ چا جنهن معوي ڏانڊيوڻ
 خلاف شڪار پور ٿي، گهٽراءِ ڪري کين سنڌ مان ڪڍيو هو اهي طرح نادر

شاھ لاءِ ۾ ڪجهه سوچيو هو، ما صلاحڪارن ۽ مشيرن سان جنگ ڪرڻ لاءِ
 ڪي صلاحون ۽ مشورا ۾ ڪيا هئا. ”جڏهن ميان صاحب ڏهن پهريون
 ڀيرو نادر شاھ قاصد موڪلي حراج ڀرت ۽ هڪ پٽ کي ڏهن هزارن جي
 لشڪر سان پٺ وٺي گهرائڻ جو پيغام موڪليو، ان جي موٽ ۾ من
 صاحب جواب ڏنو ته،

”مون وٽان حرائي جي اميد نه رکن. اها سراسر اڃائي آهي. منهنجي
 هٿ ۾ فقط هڪ حرايو آهي ۽ اهو تلوار آهي، مان ڪنهن جي به لشڪر کان
 شوبهان“ (49)

ڇا، اهي، همت ڀرتي ۽ سورهڀاءُ پيغام موڪلڻ کان پوءِ هن جنگي
 حڪمت عملي تيار ڪئي؟ ڇا، ان وقت سنڌ جي سرحدن تي مسلح فوج ۾
 وڌاري ڪيو ويو يا ان کان پوءِ به ميان صاحب هن لاتار ڪيو خاموش ويو
 رهيو؟ يقيناً انهن سوالن جو جواب انڪار ۾ ئي ملي ٿو ڇو ته، ميان
 صاحب جي اهڙي انتظام جي سڌ، تاريخي ڪتابن ۾ ڪئي نه ٿي ملي
 ويتر ميان نور محمد هڪ لک سنڌي لشڪر سان ڪري ريگستان پهچي ويو
 ميان صاحب، جيڪڏهن چاهي ها ته، نادر شاھ جو مقابلو ڪري پئي سگهيو
 ڇو ته ان وقت وٽس بيشمار سپه سالارن کان سواءِ هڪ لک فوج موجود
 هئي، ۽ نادر شاھ جي سنڌ پهچڻ ۾ ڪافي ڏينهن درڪار هئا جن ۾ هو
 گهڻو ڪجهه ڪري ٿي سگهيو پر، ميان صاحب کي موت جي ڊپ کان پنهنجي
 جان، مال ۽ ملڪن کي بچائڻ لاءِ صرف اهوئي رستو نظر آيو ته نادر شاھ،
 ميان نور محمد جو پيڄو ڪندي حڏهن اڳتي وڌي رهيو هو ته ”ماڃين جو
 دسو ميان جي فوج کان پوئتي رهجي ويو هن حڏهن نادري لشڪر کي ڏٺو،
 تڏهن رستو روڪي بهي رهيا ۽ وڏي بهادريءَ سان وڙهيا هي لڙائي اڃا
 جاري ئي هئي ته ريگستان جي طرف کان هڪ ٻي فوج اچي سهڙي هي
 مهيرين جي فوج هئي، جنهن ۾ فقط نو سو سوار هئا هن اهڙي تيزي سان
 حملو ڪيو جو ايراني گهٻرائجي ويا، پر هي مختصر لشڪر نادري سبيل کي
 روڪي نه ٿي سگهيو.“ (50)

ماڃين ۽ مهيرو جي ان مختصر بي يار و مددگار هوج جيڪڏهن مادر
 حي لشڪر کي منجهائي ڇڏيو هو ته، هڪ لک سنڌي لشڪر، جنهن جي
 سرواڻي حود ميان نور محمد نظر و وسط سان ڪري ها ته، يقيناً فتح ماڻي
 ها سنڌي لشڪر بي ٻيو بهادر ۽ جنگجو هو ۽ وڏي ڳالهه ته، ها هوج ميان
 صاحب کي پنهجي مادشاهه کان وڌيڪ مددني پيشوا ڪري مجبدي هئي
 سنڌي لشڪر حي اسانداريءَ، وفاداريءَ ۽ پنهجي اڳواڻ سان
 سچائيءَ بابت، ميان مار محمد هڪ خط ۾ لکيو آهي ته،

”مون وٽ خدا حي فصل سان سوار ۽ پيداا نعم رباده آهن ۽ هو
 لشڪر دنياي فائز کان بالاتر آهي انهن حي عقيدتمندي ابن ڏن کان
 پيڙهي نه پيڙهي هلندي اچي سي هن خادم الفقرا سن هن جو تعق هڙو
 آهي جو، هو پرواس وانگر هدا ٿيڻ ۽ حان ٺار ڪرڻ لاءِ بيتاب ۽ مضطرب
 رهن ٿا.“ (51)

جنهن سربراھ وٽ اهڙيءَ حان ٺار ۽ عقيدتمند هوج هئي ۽ اهو ڳوڻ
 صرف پنهجي حان مچائڻ لاءِ دشمن کان لڪندو ۽ رهندو وٺي نه، ان پيشوا کي
 دڃتو گيدي ۽ مردل ڪوٺڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهي

ميان نور محمد جو ريگستان هليو وڃڻ کي جنگي حڪمت عملي سنڌي، ان
 جا ڳڙ ڳاڙن تاريخ سان وڏي باالصفائي آهي منهنجي خيال ۾ ميان صاحب
 حي انهن ٻن منهن ڪري وڃڻ سان سنڌ کي ڪافي نقصان برداشت ڪرڻو
 پئجي ويو ۽ اهو نقصان نه طرفو هو

1- ميان صاحب حڏهن مادر شاه جي اچڻ جو ٻڌو ته حڪم حاري ڪيائين
 ته، ”رشد جو جيترو سامان جلائي سگهجي، جلايو وڃي ۽ جو حلائي نه
 سگهجي، ان کي ڳجهن هڏن تي دهن ڪري ڇڏيو وڃي“ (52)

2- مادر شاه جڏهن لاز ڪاڻي پهتو ۽ ميان نور محمد جو خدا داد مان
 ڪري وڃڻ جو ٻڌي قيامت برپا ڪري ٿمائين ان سموري نقصان بابت
 مولانا علام الرسول مهر لکي ٿو ته، ”مادر حي هوج حني حني پهنئي، لٽ
 مار حي بازار گرم ٿي وئي ايراني هوج ملڪ کي شاه ۽ برادر ڪري

جڏي�و جنهن به طرف ڪا آبادي نظر تي آين، ان کي ويران ڪرڻ کان سواءِ ڊمر به ٿي پٽيائون، ڪجهه ماڻهو مارجي ويا ۽ ڪجهه گرفتار ٿيا“ (53)

3- ٽيون نقصان جيڪو وڏي پيماني تي ٿيو، اهو اهي سنڌ کي وري ٽڪر ٽڪرا ڪري ٽن حصن ۾ ورهائڻ جو جنهن جو هڪ حصو ڪنھوڻ کي، ٻيو ڊانڊپوڻ کي ۽ ٽيون حصو بروهين کي مليو

ايندڙ وڻن نقصان کان سواءِ بطور ٽنڊ جي نادر شاھ هڪ ڪروڙ رپيا ۽ ساليانو ويه لک حراج طور عائد ڪيا. اهو ملڪي نقصان ميان صاحب رڳو پنهنجي جن جي پناهه مٿن جي ڪري قبول ڪيو

ميان نور محمد نه رڳو نادر شاھ جي لشڪر کان لڪيو ۽ مٽايو هو پر هر ڌارئي سڀ سالار اڳيان اچڻ کان ڪجهه ٻيڏور رهيو. سردار طهماسب جلندر کي 1158ھ (1745ع) جي پڇاڙيءَ ۾ شيخ صادق جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ جڏهن نادر شاھ روانو ڪيو ۽ هو جڏهن سنڌ پهتو ته، ميان نور محمد وري گوشه نشيني اختيار ڪئي هئي، يا وري جڏهن احمد شاھ ابدالي سنڌ تي ڪاهي آيو تڏهن به، ميان نور محمد مقامي ڪرن کان سواءِ روپوشي اختيار ڪئي، جنهن ۾ کيس موت سان ملاقات ڪرڻي پئي، ميان نور محمد جي هر پيري اها لڪ لڪوڻي راند ڪرڻ، سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ بدعنواني آهي

منجهان پيئي مڪڙي، ڪا جا پاڻيءَ هوند،
 سيئي ڏنمر روند، وکر جن وڃايو.
 (شاھ رحه)

انهيءَ طرح سنڌ جا تالپر حاڪم وڻ وڻ جي ڪٽي ٿي ويا ۽ ملڪ حور
 تلاءُ پڻ انهيءَ سبب ٽڪرائي وئي. هن جي حڪومت جي دور
 ۾ انهيءَ ۾ ڪوشش ڪري ته اسان اسان جو ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه
 ڪا آسودگي ڪند هئا، حڪومت ته هئي، پر بنا ڪن قنورن ڪاڌي جي.
 تالپريرواه ۽ عباس حاڪم هئا. هن جو سمورو شوق شيل شڪار تي هوندو
 هو ٻنهي ٻنهي کي امن امان بابت ٻڌائي ٿو، هن ملڪ تي هن جي
 حڪومت آهي، اس جي انتظام تي هو ڪو ترحه ڪونه ٿا ڏين ته ڏوهاريءَ
 کي سرن تي ملي، ٻڪري ڪنهن مظلوم کي انصاف ٿو ملي، هن وقت انهن ڪٿي
 چئجي ته هن ملڪ ۾ ڪا حڪومت آهي ٿي ڪانه، چو ته هن بلوچ سردار
 کي رڳو محي ٿي ڪلارن جي لڳل آهي عام رعيت جو الله واهي آهي.

ايس، پي، ڇپلائي

(سنڌ جي اقتصادي تاريخ)

سنڌي ادبي بورڊ 1968ع ص. 29.

ٽالپرن شڪست ڇو ڪاڏي؟

هر هڪ ڳالهه جا ڪي به ڪي سائنسي سبب هوندا آهن. بنا ڪنهن سبب جي ڪنهن حقيقت جو روحا ٿيڻ ممڪن ڪونه آهي. ٽالپرن جي دور جي پڄاڻي ۽ سندن شڪست به هڪ اهڙو سوال آهي، جنهن جا ڪيترائي جواب ٿي سگهن ٿا، جيڪي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي وڏي اهميت جي لائق آهن. ٽالپرن جي دور ۾ سنڌ ڌرتيءَ تي جڏهن ته ڪيترائي ئي ٻيا هيرا، انڊيا ۽ ائيموٽ نسان موجود هئا. هوشوشيدي ۽ شير سنڌ مير شير محمد جهڙن بي ڊڀن، بهادرن ۽ حريالن جي موجودگيءَ ۾، انگريزن سنڌ جي سرحد پار ڪري ملڪ جي چٽي چٽي تي وطن واسين جي رت سان هولي ڪيڏن جي سگهه ڪيئن ساري؟ تنهن کي همت ڪيئن ٿي جو ارادو ۽ حودمختيار سنڌ کي علامر بنايئون؟ جڏهن ته سنڌواسي پورهين کان وٺي معصوم ٻارن تائين پنهنجي حنر پوميءَ تان سر قربان ڪرڻ لاءِ به هميشه تيار هئا. ڪيترائي ڀيرا ته ڪفن پهرِي رت جي آهري ڦڙي وهائڻ تائين دشمن سان مهاڏو به اٽڪايو هئائون، پر پوءِ به کين سواءِ شڪست جو ٻيو ڪجهه به پئڻ ڪونه پيو.

اها هڪ واضح حقيقت آهي ته قديم زماني کان وٺي سنڌ جا رهواسي امن ۽ محبت جا ڪوٺيا آهن. مهمان نوازيءَ ۾ به مشهور آهن، ۽ مهمان نواز به هئا جو مهمان سارو گهر بهاري وڃن ته به هڙڪ نه ڪچن. امن ۽ پيئسي به ايترا حش ڪنهن رت ۾ راندڙ اچارو مسافر. سنڌ جي امن پسنديءَ بابت ايڇ-ٽي لنمبر هڪ، لکي ٿو ته،

”هي ملڪ قدامت پسند ۽ معصب هندو مذهب کان پري هو. اتان جي روست فقط ڪن گنيمر قسم جي ڏوهن جي حالت ۾ قدم کڻندي هئي. باقي عام طرح سان امن امان رکڻ ۽ هڪ ٻئي سان ڏي وٺ جي معاملن جو سڀرو

اتان جي عوام جي هٿن ۾ هوندو هو. ان مان هي اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اتي مقامي حڪومت جو پنهنجاڻپ وارو طريقو رائج هو. جنهن جو انتظام نهايت سٺو هوندو هو ۽ هر ڪوئي ان جو احترام ڪندو هو. هي هڪ حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهه آهي. ”اڳي لکي ٿو ته ”سنڌ جا ماڻهو فقط طبي علم کي مطالعي جي لائق سمجهندا آهن. ڇاڪاڻ ته اهي ماڻهو جنگي هٿن ۽ ٻين اهڙين ڳالهين جي مطالعي کي گناه جو ڪم سمجهندا آهن“ (54)

جنهن قوم جا ماڻهو ايترا امن پسند ۽ ابوجه هجن جو پنهنجي بچاءَ لاءِ جنگي جان حاصل ڪرڻ کي به پاپ سمجهن ته اهڙي قوم کي انگريزن جهڙي چالاڪ قوم آسانيءَ سان ٽڪي سگهجي ٿي ۽ ٽيو به ايئن انگريزن چالاڪيءَ ۽ حڪمت عمليءَ کان ڪم وٺندي، معاهدن جي ذريعي پنهنجا مقصد حاصل ڪيا ڪونه ڪون. ڪو بهانو ڪري ۽ ڊيگ رچائي، اڳ ۾ ڪي معاهدن جي خلاف ورزي ڪئي. کين پنهنجن معاهدن تان ڦڙڻ ۾ ذري برابر شرم ڪونه پئي آيو. انهيءَ ڳالهه جي ثبوت ۾ هي مثال ٿي ڪافي آهن.

مير نصير خان جي قيد واري ڏنل بيان ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته ”جڏهن انگريزي لشڪر حيدرآباد کان چوڏهن ڪوه پري پهتو ته اچي پڙا ڪيو ته تمام موجوده معاهدن جي خلاف، اسان کان لشڪر جي خرچ پڪي لاءِ ايڪويه لک رپيا ۽ جس جي صورت ۾ وڌيڪ ٽي لک رپيا ساليانه ادا ڪرڻ جي گهر ڪئي وئي، اسان انهيءَ تقاضا کي به پورو ڪيو هندستاني حڪمرانن سان ڪيل معاهدن ۾ انگريز سرڪار جو اهو دستور رهيو آهي ته هو هڪ فٽو شامل ڪندا آهن ته ”پڙهي به پڙهي“ پر حقيقت اها آهي ته هو معاهدن جي مدت پنهنجي آسانيءَ مطابق مقرر ڪندا آهن جنهن جو تلخ تجربو مون کي ٿي چڪو آهي.

ان کان پوءِ هڪ نئون معاهدو دستخط ڪرڻ لاءِ مون ٽي موڪليو ويو جنهن ۾ چويو فقرا هئا، ۽ مون اهي به منظور ڪيا پر منهنجي دستخط جي اڃا من ٿي ڪونه سگهي هئي جو ميجر جنرل سر چارلس نيپئر پنهنجي فوج سان سنڌ ۾ داخل ٿي ۽ هڪ ٻيو معاهدو پنهنجي دستخط ڪرڻ لاءِ مون ڏانهن روانو ڪيائين.“ (55)

انگريزن جو مقصد فقط اهو هو ته ڪنهن به طريقي سان پنهنجي

انگريزي راڄ کي وسيع ڪجي مير تمام سادو دل هئا هو انگريزن جي چالن کي سمجهي نه ٿي سگهيا سن 1842ع ۾ سر چارلس نيپئر حڪم حيدرآباد پهتو ته ميرن سندس وڏي شان ۽ مان سان استقبال ڪرڻ جون تياريون ڪيون ۽ سندس چڙهڻ لاءِ هڪ پالڪي موڪلي جنهن ۾ سون ۽ چانديءَ جو ڪم ٿيل هو سندس ساٿي آفيسرن لاءِ پڻ سون ۽ چانديءَ سان سڃايل پالڪيون موڪليون ويون ته جيئن اهي مٿن چڙهي اچن ساڳي ئي وقت مير عباس علي حار ۽ ٻين ميرن کي سندس آڇيان لاءِ اڳواڻ موڪليو ويو ته اهي کڻ وٺي اچن اهڙي شان ۽ دٻدي سان سر چارلس نيپئر ميرن سان ملاقات ڪئي، ۽ واپس ڪئمپ ۾ وڃي ٻئي ڏينهن صبح جو اسٽيمر تي چڙهي سکر هليو ويو ٿوري وقت کان پوءِ ڪيپٽن اسٽيبل سکر مان حيدرآباد آيو ۽ پاڻ سان هڪ معاهدو ۽ خط کڻي آيو ميرن جڏهن خط ۽ عهدنامو ڏٺو ته حيران ٿي ويا، ۽ احتجاج طور به خط سر چارلس نيپئر ڏانهن قاصد هٿان ڏياري موڪليائون، ته ”انهيءَ عهدنامي ۾ اسانجي شاهي آهي انهيءَ معاهدي موجب ڪيترائي علائقا انگريزن کي ڏيڻا پئي پيا، مگر ڪجهه به ڪڍيل نه سگهيو ۽ ميرن پنهنجي تباهيءَ تي پاڻ مهر هڻي“ (56)

ميرن اهو دلت امير معاهدو انهيءَ ڪري قبول ڪيو ته جيئن سکر ۾ مٿس حمون نه ڪن پر پوءِ به انگريزن ميجر انوٿرام ۽ سر چارلس، قلعي ۾ گهڙي، جيڪا عقوبت ميرن سان ۽ ميرن جي حرمن سان ڪئي، سا تاريخ ۾ اسان سنڌواسين لاءِ هڪ شرمناڪ داغ آهي اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري ٿيو جو ميرن فوجي حڪمت عملي فقط پنهنجي پروڇن تائين محدود رکي، هن دفاعي پاليسيءَ ۾ به مقاومت واري روش اختيار ڪئي مٿيچو اهو سگهيو جو ميرن کي قلعي ۾ جيڪي معمولتون ۽ عقوبتون سهڻيون پيون، تنهن جو مثال ئي ڪونه ٿو ملي، (57)

سو اهڙي نموني سان جنهن معاهدي مان انگريزن پنهنجو مطلب پورو پئي ڪيو ته، وري ٻيو معاهدو مٿان پئي ڪڙڪيو انگريز پاڻ معاهدن تي پابند ڪونه رهيا، پر صرف مير صاحبن کان پنهنجا مطلب ٿي ورتائون، ۽ اسان جا مير صاحب رڳو هٿ ۾ خوش ۽ مهمان باريءَ ۾ پورا هئا هي ويچارا پڪا مسلمان واعدي جي خلاف ورزيءَ کي وڏي گناهه برابر سمجهندا هئا، هڙ وڃي

۾ وڃي پر مڙس جي ڳالهه ۾ وڃي پوءِ ٻوڙي جو اهو واعدو ساري قوم کي برباد ڇو نه ڪري؟ سمنٽ مائونٽل پنهنجي مادگيري ۾ لکي ٿو ته، ”مير مرد علي جاڻ ڇڏهن موت جي ويجهو ٿيو ته، سندس وات تي هي لفظ هئا، ۽ هر هر پٺي ورخائين ته ماڻا انگريز سرڪار سان معاهدو ڇو ڪيو جيڪڏهن ماڻا جيئرو هجان ها ته، اهو ضرور پاڙياڻا ها، پر مون کي شڪ آهي ته مسيح جاءِ نشين ان جي عرت يا پوٽواري نه ڪندا“ (58)

پاڻ ته پلارو ويو پر پوي کي نه ڀارتون ڪندو ويو اهڙي طرح انگريزن هڙن سندن ماڻهن کي سولائي سان پنهنجي چار ۾ ڦاسايو جيڪڏهن مير انهن جي ڏس، ڏلاس ۽ حڪمت عمليءَ ۾ نه ايندا هئا، نه ميرن کي مڃائڻ لاءِ وٺڻ وڙي ٻيو خبر نه هو جهڙن سڌيءَ ۾ چوند آهن ته ”ڏاڍي جي لڏ کي به مٿا“ هڪ نه پٺي پاسي کان مير هٽيڪا هوند هئا ٻيو مٿو هو ڏاڍي تي قرب سان جيڪڏهن ميرن نه ٿي مڃيو ته ڏاڍائيءَ جي روڙ تي معاهدن تي صحيحون ڪرائڻ نه هئڻ لاءِ سولو هو ايئن ڪٿي چئجي ته ويچارا مير ٻڌڻ ۽ برادل به هئا سو اهڙي طرح انگريز سڌ ڌرتيءَ کي وٺ وڙهيءَ حيد وڪوڙي ويا

الف - مذهبي ڪٽرپڻو:

اهڙي طرح مذهب جي انڌي عقيدت ۾ اسان سڌواسين ۾ تمام پر ٿي دور کان هلندي پٺي اچي عرب قوم ڇڏهن ڪيترائي ٻيرا شخصيت جو منهن ڏنو ته هندو مذهب ۾ مذهبي مموي پرچار ڪيائون ته، عرب قوم ۾ هڪ اهڙو سڀ سالار پيدا ٿيو جيڪو برصغير کي فتح ڪندو ان جو نيجو هو ٿيو جو ڇڏهن محمد بن قاسم هند (سنڌ) تي ڪاهه ڪئي ته ڪيترائي علائق، سواءِ لڙاڻيءَ جي پيش پيا ۽ باقي ڪجهه سورمن سان جنگ ڪري فتح حاصل ڪيائين ساڳي طرح ڇڏهن شاهه بگهه ارغون جو پهريون حملو ڪام وٺو ۽ سنڌ جي سورمن جي سورهيائي سان پاڻ اٽڪائڻ، موت کي سڌ ڪرڻ جي برابر سمجهيائين، تڏهن لڳين ليکڻن جي پيروي ڪندي اسلام کي هٿيار طور استعمال ڪيائين جنهن ۾ چئن ماڻهن جي چوڪري ۽ مهدي حريڪ جو دروهه پري سنڌ واسين تي استعمال ڪيو ويو ان طريقي سان هو

ڪامياب ٿي ويو.

تاريخ ۾ اسان کان جيڪي غلطيون ٿيون، سي ٽالپرن ۾ به موجود هيون. ٽالپر وڏا مذهبي ماڻهو هئا ۽ انهن جو اهل تشيعت طريقي سان واسطو هو. اڳ ۾ ڌاريا مذهب جي رُ وٺي اسان کي لٽيندا ۽ ڦريندا هئا، پر ٽالپرن ۾ ايترو مذهبي ڪٽرپڻو هو جو ڌارين کي اهو طريقو استعمال ڪرڻو ئي ڪو به ٻيو ٽالپرن انهن کي پاڻ رستو صاف ڪري ڏنو. جو جو ٽالپرن ۾ مذهب پرستي اڳتي موجود هئي انهيءَ مذهبي ڪٽرپڻي ۾ ٽالپرن کان اهو به وسري ويو هو ته، هندو به اصل سنڌي هئا ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ جا وارث هئا پر انهن هندن سان ٽالپرن مذهبي دشمني رکي اها دشمني به انڌي جو ڪنهن هندو کي گهوڙي تي چڙهي واپار ڪرڻ جو حق ڪو به هو حدس به هيس جو واپار ڏيڻ جي ڪند ڪڙج ۾ پڪڙيل هو. هندو گڏهن ۽ ڇڙن تي چڙهي واپار ڪندا هئا. ڪن ڪن هندن کي گهوڙي تي چڙهڻ جي اجازت هوندي هئي پر اهي به گهوڙي کي رين ڪو به ٻارائي سگهندا هئا ۽ جيڪڏهن ڪو عالم يا معزز شهري واٽ ويندي گڏجي وين ته هندو ان جي تعظيم ۾ گڏهن ۽ ڇڙن تان به لهي پوندا هئا. اهو ته هين سماجي ورثا، پر ڪو هندو جيڪڏهن اتفاق سان ڪنهن ڪم سان اچي، ڪنهن مسجد جي در تي سبيل نظر ايندو هئ ته ان کي چنديءَ ۾ ڪلمو پڙهائي، روڊيءَ مسلمان ڪندا هئا جيڪڏهن ڪنهن مسلمان حاڪم وٽ ڪنهن هندو جي شڪايت پهچندي هئي ته هو حاڪم ان هندو کي سزا طور مسلمان ڪرائيندو هو. سبيل مانوئل پنهنجي يادگيري ۾ لکيو آهي ته،

”هڪڙي ڏينهن بصريور جي هڪ هندو مزدور جو پٽ استاد جي پڙ کان مسجد جي در جي ڀرسان بيهي رهيو. ڪن مسلمانن جي هن تي نظر پئجي وئي، انهن ان جو ڪري کي ريهي رهي مسجد ۾ وڃي ويهاريو. ان تي هندو روڪاڏارن احتجاج ۾ پنهنجا دوڪان بند ڪري ڇڏيا ۽ مسلمانن کي سوڍي ٽپڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. مسلمانن جا ڪيو جو حنا هندو پاڻي پيئندا هئا ۽ پاڻيءَ کي گندو ڪري ڇڏيو. هتي ٽينهن هڪ سيد، هندو محلي ۾ بدشدد ڳالهائيندو پئي ويو. برسرِ ارم جي روڪڻ تي (سيد مانوئل جو پيءُ) ”توڻ ڇا توڻ ڇا“ تي پئي اهو سيدرادو ساري سنڌ ۾ فساد شروع ڪرڻ

لاء هر ڪنهن کي قرآن شريف ڪٿي پڙائيندو رهيو ته جيئن ساري سنڌ ۾ هندن لاءِ نفرت پيدا ٿئي ۽ مٿن حملو ٿئي ” (59)

ايڏي مذهب پرستي، جو هندو پنهنجو لباس نه ڪونه پهرڻي سگهي ٿي هو مسلمانن جو ويس ڪري واپار وڙو ڪندا هئا مطلب ته هندن کي سماجي ارادي سان گڏوگڏ مذهبي ارادي نه ڪونه هئي جنهن جي ڪري سنڌ جا هندو مذهب وارا سڃاڳ ڏهن به ٽالپرن لاءِ چئلينج بنجي اڀريا جن پنهنجون سڀ صلاحيتون انگريزن جي منڍ ۽ پلاني لاءِ وقف ڪري ڇڏيون

ميرن جي مذهبي ڪٽرپڻي جو دڪر جيمس برنس پنهنجي ڪتاب ۾ نه ڪيو آهي ميرن جيمس برنس کي هڪ تلوار سوعات طور ڏني جنهن تي هڪ ڪتبو لکيل هو جنهن جو مطلب هو ته ”مان ڪهڙي رڪ ۽ حوهر ۽ ايرن جي پيدائش آهيان مان ٽسڻ ۾ هلڪي، پر دشمن لاءِ گراڻ آهيان جيڪڏهن بهادر ماڻهو پوري طاقت سان مون کي ڪم آڻيندو ته منهنجي ٽار سان سو هزار هندو مردا.“ (60)

جيمس برنس لکي ٿو ته ”برهما جي حقير ۽ ڪمخت پوڄارين کي مذهبي ارادي ڪانه آهي ڊهل ڊف ڪو وڙي ٻڌو آهي ڊهل وڄائڻ جي اجازت ڏني ويندي آهي ته اهو هٿ سان ۽ نه ٽوپڪي سان وڄايو ويندو آهي حيدرآباد ۾ من کان سواءِ ڪي مدر آهن پر انهن ۾ اندران سرود جو آواز ڪڏهن ڪونه ٻڌڻ ۾ ايندو آهي جيڪڏهن ڪي به مومن شاهدي ڏين ته ڪنهن هندو قرآن جي آيت يا محمد رسول تي ڪلمو پڙهيو آهي ته هن جو يڪدم طهر ڪيو ويندو آهي. هي تمام رواجي ڳالهه آهي، پر ان کي مظهر حقيقي جا هندو ماڻهو سڀ کان وڌيڪه خبر ۽ مصيبت ڪري سمجهن ٿا هن ڪهڙو نه حسيس بهانو مليو ته ٿم به طهر ٿي ويندو وڏي ڳالهه ته هميشه عذر اهو ڏنو ويندو آهي ته طهر مظهر کي آخرت ۾ شفاعت پهچائڻ لاءِ ڪيو وڃي ٿو اهڙي طرح هندن کي جسماني درد سان گڏ روحاني عذاب به ڏنو ويندو آهي“ (61)

ميرن کان، ”لکھ دین گھر ولیدین“ واري آيت سڳوري به وسري وئي هئي سائين جي ايمر- سيد، مڇ چيو آهي ته، ”مذهب ۽ سياست کي علحده ڪري هلائڻ گهرجي.“ ٽالپرن ۾ مذهبي جنون ابتري قدر هو جو جيڪڏهن ڪنهن

ڳوٺ ۽ شهر تي انگريزن خلاف ڪنهن ڪارروائي ڪرڻ جو پروگرام ڪندا هئا ته، ان شهر جي مسلمانن کي اڳ ۾ ئي ٿسي ڇڏيندا هئا ته، اڄ اسان شهر تي حملو ڪنداسين تنهن ڪري جڏهن اسان ويجهو پهچون ۽ توهان شهر مان نڪري وڃجو اهڙن خيالن جو اظهار سيد نانومل پنهنجي يادگيري ۾ هن طرح ڪيو آهي ته،

”ڪرمتي، جوکي، موڙي، انهن ٽنهي قومن جي سردارن کي ميرن پاران حڪم ٿيو ته ”توهان هڏي اڇڻ جي مدرن اني هڪ فوجي دستو آهي، انگريزن جي ڪراچيءَ واري فوجي چابوٽيءَ تي حملو ڪيو انگريزن سان گڏوگڏ انهن جي چاڙتن کي ۽ ڪتر جي موت ماري ڇڏيو“ (62)

سو جڏهن انهن ٽنهي سردارن پنهنجي طاقت گڏ ڪئي ۽ ڪراچيءَ جي چابوٽيءَ تي حملي ڪرڻ کان اڳ ئي، ڪراچيءَ جي مسلمانن کي چيو ته جڏهن اسان ڪراچيءَ جي آس پاس پهچون ته توهان تڪڙا تڪڙا ڪراچيءَ مان نڪري وڃجو اها خبر مسلمانن مان پکڙجي هندن تائين وڃي پهتي هندن تڪڙ ڪري اها خبر انگريزن تائين پهچائي انگريزن کي جڏهن اها خبر پئي ته، انهن سڌين جي پهچڻ کان اڳ ئي ڪراچيءَ تي قبضو ڪري ڇڏيو. ساري شهر جي مسلمانن کي گرفتار ڪري انهن جي گهرن جي تلاشي ورتي، جنهن مان ڪيترائي هٿيار هٿ آيا ۽ مسلمان سڌي جوڏا شهر ۾ اچي ئي ڪوبه سگهيا جنهن جي ڪري اهو منصوبو ناڪام ويو اهڙيون ڪيتريون ئي عطبون هيون جيڪي صرف مسلمانيءَ ڪري ڪيون ويون پر جيڪڏهن انهن منصوبن ۾ اهي ماڻهو هجن ها، جيڪي اسلام جي ڪترپڻيءَ کان پري هئا، ته يقين سان چئي سگهجي ٿو ته، مير ڪامياب وڃن ها اهو به ٿاڀرن جي شڪست جو هڪ سبب هو!

جنم برسن ميرن جي مذهبي ڪترپڻي تي پنهنجو مصلو صادر ڪري ٿو ته، ”انهيءَ تعصب جا اثر جن جو مون مٿي ذڪر ڪيو آهي، اهڙا ته نمايان آهن جو ڪوبه ماڻهو هڪ هفتو به ملڪ ۾ رهندو ته اهي سندس ڌيان تي ايندا. مون سان جيڪو هندو وڪيل ساڻ هو تنهن سان منهنجا ساٿي ۽ سندس پوئلڳ هر دعويٰ جون مسخريون ۽ ٽوليون ڪندا هئا حيدرآباد جي قلعي جي ڪنگرن سان انگريزن جو جهنڊو لهرائيندو ٿسڻ جو حيرتو بظنار

مردن هنن کي هو اوترو پئي ڪنهن کي ڪونه هو * (63)

ب - هيون کي گهر مان لڳي:

هڙيءَ طرح اسان سنڌواسين ۾ هڪ ٻي به روايت هوندي پئي چئي، اها هيءَ ته اسان هڪ ٻئي کي نه ٻاهيون سهندا جيڪڏهن هڪ کي ڪا عورت يا شهرت ڏسنداسين ته، ان جي مخالفت ڪرڻ کي عين عداوت سمجهي، ان جي عورت ۽ شهرت کي حشر ڪرڻ جا جتن پيا ڪنداسين پوءِ جيڪڏهن ان جي مخالفت جي ڪري ڪسرو نه چيهو جو به رسي اهو نقصان قبول ڪيو پر ان جي شهرت ڏسي ڪين سگهنداسين.

مان توهان کي هڪ ٻيرو وريءَ مڃڻ کان اڳ واري دور ڏي وٺي هلدس ان دور ۾ به اسان سنڌواسين جا اهي ئي ڪرتوت ڏسڻ ۾ ايندا، ته پاڻ پوءِ جو دشمن، پيءُ پٽ جو ويري، هڪ راج وارو ٻئي راج واري تي جيڪڏهن پيو کائيندو مطلب ته ڪو به ڪنهن مان خوش ڪونه هرڪو پيو هڪ ٻئي جون سڙيون پوئيون کائيندو.

سمن جي دور جھرو دور سڏا اڳ ڪڏهن به ڏٺو هو ۽ به اڃان ڏٺو، تڏهن اسان، پيار، محبت، خلوص، ڪنهن جي به دل ۾ نقص ڪونه، هر ڪنهن جي منهن تي مرڪ پئي مات ڪندي هئي ڄام نندي کان پوءِ حشر ٻاهي نه اٿئي هڪ سڌ ۾ سيره جو هڪڙو اڃلي ويو، هو ان کان پوءِ سڌ ۾ خراسانيءَ جو دور شروع ٿيو، ڄام نندي جي هن هلي دٻيا مان ڇڏي وڃڻ کان پوءِ ڄام صلاح الدين ۽ ڄام فيروز ۾ حڪومت جي ڪري اختلاف پيدا ٿيا ڄام صلاح الدين ڏٺو ته دريا خان جي موجودگي، ۾ جنگ ڪرڻ مان سواءِ شڪست جي ٻيو هڪجه به ڪونه وڌندو تنهن ڪري هو سڌ کي ڇڏي وڃي گجرات ۾ رهيو سمن ڄام وقت بوقت حملا ڪري هڪ ٻئي جي طاقت کي وڌو نقصان پهچايو ۽ کڏ ڪل طاقت پنهنجو پٽ تي استعمال ڪري پٽ ڪمزور ٿي ٿارين کي ڪاه ڪرڻ جا موقعا پئي ڏنا وڌ چوڻدا هن ته ”ٻه ٻه ٻارهن“ سو اهو بهادر به جيڪڏهن دريا خان سان کڏ هجي ها ته اڃان ڪي ٻيا رنگ هجن ها اهو به هڪ مثال پيش ڪيل هي پر هن ڪيترائي مثال تاريخ جي ورقن تي موجود آهن جن مان سندن جي

هڪ ٻئي سان اڻ- سهڻ ۽ حسد جو ثوب ملندو اهڙي طرح ميرن جون ديون به هڪ ٻئي کان حسد، ڪيبي ۽ ساڙ سان ڀريون ٻيون هيون هو گڏ ڪر نه پڙهيوون وڌيڪ هڪ ٻئي جا دشمن هئا چار صلاح الدين پنهنجي لاجي حاضر لشڪر سان ڪري پهتو هن به صرف ڌارين جي مدد ڪئي هئي پر هي ڌارين جا ڀيروڪار بخي پنهنجي ئي گهر کي ڪاٺ هٽڻ وٺڻا محض خطائن ۽ نقبن واسطي، پنهنجي ڌرتيءَ ماءُ جو سودو ڪري، پنهنجون سڀ صلاحيتون ۽ وهاداريون، انگريزن کي وقف ڪري ڇڏيائون سنڌيءَ ۾ چوند هئ ته، ”جهڙا ڪاڻ، بهرا ٻچا“ سو مير نور محمد به پنهنجي پيءُ مير مراد علي حيان انگريزن جو ٻچ لڙڪائڻو بڻجي، پنهنجي سنڌيءَ، ماءُ جي غير محبت پٽن کي مارائڻ لاءِ انگريزن کي انهن جي ڪن ڪارنامن ۽ سٺين منصوبن کان گذر ڪندو رهيو سڀ ماڻوڪل پنهنجي ڪتاب ۾ مير نور محمد جا پرڪار هن ريت پٽڙا ڪيا آهن

”جهڙي ۾ فوج جي سمورن عملدارن جا جيما سڀ قطار ۾ لڳل هئا منهنجو تنبو انهن جي سامهون وڃ تي هو هڪڙي ڏينهن صبح جو ڏهين وڳي ماڻ پنهنجي تنبوءَ ۾ سؤ کن ماڻهن سان ويٺو هئس ته به ماڻهو فقيرائي ويس ۾ نا ۽ سامهون بيهي هئا هيائون، به سان حج بي ما وڃون خيرات ڪئي ماڻ هن کي غور سان پئي ڏٺو ته هن اشارو ڪيو جنهن تي ماڻ اٿي پنهنجي هڏي تنبوءَ ۾ وڃي کڻي گهرايو هن مون وٽ اچي هڪڙي به جو هنيو کولي، ان ماڻ هڪ خط ڪڍي منهنجي حوالي ڪيو اهو خط خود مير نور محمد جو لکيل هو ان ۾ لکيل هو ته ”سڀ ماڻوڪل! هن وقت اسان جو دوست ۽ مربي پيءُ هڪڙيل پائنگر کي بداءُ نه ڪڍو بيدر ۽ مير خان سڌي ۾ نگرين جا ڪدامر ۽ سندن ڌيءَ ۾ مال جون بهريون مريون هي مير شير محمد ۽ مير محمد ۽ مير صوبدارن جي مدد سان قريون ۽ ساڙيون ويون آهن منهنجو ان ۾ ڪوبه هٿ نه آهي، ۽ نه ڪي مون ان ۾ ڪو بهرو ورتو آهي جوابدار هو آهن مان سڏو آهي اهاڻ، منهنجو ڪوبه قصور نه آهي“ (64)

انهن سان به خط به هئا جنڪي پنهنجي يارن ڏانهن موڪليل هئا انهن ۾ به ڪنهن کي هدايت ڪئي وئي هئي نه، انگريزن جو ساڻ ٿيڻ انهن جي مال ۽ جان جي حفاظت ڪر نه پئي ڀڄي، ۽ وار ٿيڻ جي ڪري ميرن کي

ستائيه لک ڏند ڏيئو پيو ايئو نقصان تہ برداشت ڪيو ويو پر پنهنجي دوستي وڌائڻ ۾ ڪسر کان چڏيائون مطلب تہ هر حربو هلائي انگريزن جي اڳيان پئي ليلائون اهڙو هڪ ٻيو مير بہ جيئو پڻ هر وقت انگريز سامراج جي حيرحواهي، ۽ خوشامد ۾ مصروف رهندو هو، ٻيڙي مدر جو سڌواسي جيڪڏهن ڪنهن انگريز عملدار جي خلاف ڪو منصوبو تيار ڪندا هئا تہ هي انگريزن لاءِ پنهنجي جان ڏيڻ ۾ بہ دير ڪوبہ ڪندو هو جيڪڏهن سورس جو ڪو حشو انگريزن تي رانامو هئڻ لاءِ تداري ڪندو هو تہ انهن کي هو سياڻپ ۽ چالاڪيءَ سان روڪڻ جي ڪوشش ڪندو هو پر بدقسمتي سان اهو مير هڪ ڏينهن انگريزن وٽ قنڊي ٿي ايو بي پنهنجي دوستيءَ جا دم هڻندي بيان ۾ انگريزن کي يقين ڏيارڻ ڪن، پنهنجا پرڪار هن ريت بيان ڪيائين،

”جڏهن بلوچن ٻڌو تہ سر چارلس بيئر بنا سب جي حيات جان کي قيد ڪيو آهي تہ هن ميجر آئوٿرام کان ان جي مدد وٺڻ جو فيصلو ڪيو جنهن گهڙيءَ مون کي ها خبر پئي تہ مون جهان جا ۽ حاجي علام محمد کي حڪم ڪيو تہ ٻارنهن چوڏهن ٻارن سان مٿس ڪري ميجر آئوٿرام کي سلامتيءَ سان سندس جاءِ تي پهچائي اچو ۽ محريل بلوچن هي هر حملي کان سندس حفاظت ڪيو اهڙي طرح هن کي سلامتيءَ سان پنهنجي جاءِ تي پهچايو ويو...!“

ٻيو تہ جڏهن بلوچن ريريڊنسي تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو تہ مون ميجر کي بروقت اطلاع ڪيو ۽ مون کي يقين هي تہ هن چڱي مڙس جي سلامتيءَ سان مڪري وڃڻ جو پورو دارومدار منهنجي اهڙي رست ورتن حفاظتي، يادن تي هو فقط اهو هڪڙو مثال بي انگريزن دهن منهنجي مدد ۽ بيئي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي

اڃان وڌيڪ لکي ٿو تہ،

”جڏهن بلوچن کي خبر پئي تہ ميجر سواءِ ڪنهن پرواهه جي حيدرآباد تي پيش قدمي ڪري رهيو آهي، تہ پنج ڇهه هزار بلوچ مقامي ڪرڻ لاءِ حيدرآباد روانا ٿيا

مون هن کي يقين ڏياريو تہ، ميجر جنرل پنهنجي حلف تي ڪڏهن

وارڪوٽ ڪندو." (65)

"اهڙي طرح مير علي مراد خان اول خيرپور رياست جي وائيءَ ۽ مير صوبدار خان وائيءَ حيدرآباد جي انگريز دوستيءَ ۽ انهيءَ جي دستاويزي جي هوس به سند ۾ انگريزن جا مدد مضبوط ڪيا. خاص طرح ان وقت حيدر شير سنڌ، مير شير محمد خان انگريزن جي خلاف هڪ وڏو لشڪر جمع ڪيو هو ۽ هو انگريزن کي سند مان ٻاهر ڪڍڻ جي هڪڙي ڪارروائي ۾ هو. انهيءَ وقت مير علي مراد خان وائيءَ خيرپور، انگريزن جي رضامنديءَ لاءِ شير سنڌ جي ڏاڏي مير احمد خان لنگ کي ۽ انهيءَ لشڪر جي وڏن وڏن سردارن کي، وڏين وڏين نوڪرين جي لالچ ٿيڻي شير سنڌ جي لشڪر کان ٽوڙيو ۽ انهن ۾ ڦوٽ وڌي. اهڙي طرح شير سنڌ کي انگريزن جي مقابلي ۾ ناڪام ٻڌيو. مير علي مراد خان جو هي قدم ٽالپرن جي روال جو سبب ان وقت بڻيو، جنهن وقت شير سنڌ، مير شير محمد خان سنڌ جي ٽالپرن جي وڏي حڪومت کي سڀالڻ ٿي چاهيو." (66)

سڱ ها ڪاڏل ٻوڙيءَ کان به جدا آهن، پر ميرن ٻوڙي کان نه ٺهيو ويتر سڱ تي به پئي پير ڏنا. اهو هو ميرن جو پنهنجي جهم پوئيءَ سان پيارا، اهڙي ميرن جي وطن دوستي اهڙي طرح ميرن ملهائي پنهنجي ڌرتيءَ ماءُ جي ٿيڻ، اهو هنن پاڻ ۾ اڪو اتحاد ۽ هڏيءَ جو مير شير محمد جنهن موڙ تي بگيرن سان مهاڏو ٽٽهائين، ان ئي راه تي سندن ميرن انگريز سامراج سان سڱ ٺهي ڏنو ۽ سندن هڪ مضبوط پٺي ڪيا. سڱ به اهڙو جو پنهنجن کي ٻين هٿن ڪهڙن ۾ به ڪڍ سگهڻا مائتا جي به لڄ ڪارڻ آهن، پر پنهنجن شيردل رڌن جو به حياءُ ۽ پنهنجائپ جو شرم ڪو به ڪٽائڻ برائيءَ جا سڀ ليڪا لنگهي وڃي انگريزن جا همدرد ۽ هڏوڪي بڻيا. حيدر مير مراد علي جو مير رستم سان تڪرار ٿي پيو هو ته، مير مراد علي انگريزن کان مدد گهري هئي ان کان اهو وسري ويو هو ته، هي گهرو جهيڙا آهن، نيٺ ته شاھ به ٿيندو چورن کان مدد گهري مير مراد علي غداريءَ جو اهو ثبوت ڏنو جيڪو مير حعفر ۽ مير صادق ٿيو هو. ميرن جي حڪومت جي روال جو وڏو سبب انهن جو ٻن ۾ اختلاف هو، يعني ميرن کي گهر مان لڳي، جنهن جو فائدو انگريزن خوب ورتو.

٦ - فوجي سگه

اسان جڏهن ٽالپرن جي دور جي فوجي طاقت جو جائزو وٺنداسون ته، ه ڳالهه چوڻ جي حد حدن نظر ايندي ته، ٽالپرن جي دور حڪومت ۾ نه سندن فوجي لحاظ کان تمام گهڻو هئي. انهن کي چئجي ته برهمڻن جي فوجي قوت نه ٽالپرن جي فوجي قوت ۾ ڪو خاص فرق ڪونه آيو هو.

ٽالپرن جي دور ۾ به اها ساڳي رسم رائج هئي ته، جنگي حالتن ۾ مختلف سردار، پن تي مقرر ٿيل لشڪر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا. انهن دستن جي مهينن ڏي انهن سردارن جو هڪو بهادر، بااڳاڙو ڪندو هو، ما وري سردارن جي اولاد مان هوندو هو جيڪي وقت جي مراڪعت کي ڏسي، پنهنجي ٽولي کي اهڙي حڪم ڪندا هئا.

اعدار الحق انڊوسٽري لکي ٿو ته ”ٽالپرن جي حڪومت ڪنهن به قسم جي فوج ڪانه رکندي هئي، رڳو هڪجهڙو سپاهي حيدرآباد جي قلعي تي مقرر هئا، پر دربار ۾ حاضر سردار حڪم ملڻ تي هڪجهڙو ڏينهن ۾ هزارين فوجي گڏ ڪري ويندا هئا“ (67)

حقيقت ته انهن گهرو هو ته، ٽالپرن جي دور سندن سندن خاص فوجي سکيا لاءِ هڪ ادارو قائم ڪيو وڃي ها جنهن ۾ نوجوانن کي پڙهي ڪري، انهن کي هٿيار هلائڻ سان گڏوگڏ، جنگي هنرن جي به سکيا ڏني وڃي ها پر ميرن جو دور به بنسٽ اڳين دورن جي، فوجي لحاظ کان به قدر پوئتي نظر اچي ٿو. ٽالپرن طرفان سندن کي چئن حصن ۾ ورهائڻ به، سندن کي گهڻو نقصان رسايو جنهن مان وڏو نقصان اهو به هو جو سندن کي گڏيل طاقت، جدا جدا حصن ۾ ورهائجي وئي، ۽ جيڪا رهي ڪهي به سندن سگهه هئي، سا به هڪ هڪ ٻئي تي استعمال ڪرڻ لڳا.

ٽالپرن جو نظام حڪومت اهڙو هو جو هو سندن کي به پنهنجو ڪري نه سگهڻ ٿوڙي جو سندن منجهان سندن شاديون ٿيل هيون، پر پوءِ به سندن ۾ ڀر هو احساس هو ته، ٽالپرن هڪ ڌاري هوم آهن نتيجو اهو نڪتو جو سر چارلس نيپئر پنهنجي هزارين جو انگريزي لشڪر سان ڪري، اڪ چيٽ ۾ سموريءَ سندن کي فتح ڪري ورتو. مولائي شيدائي لکي ٿو ته ”ماتڪائي ۽

سهرامائي جو مختار ۽ علحدہ هئا، ٺاهڻ وقت سر پنجاه هزارن جو بي فاعده لشڪر تيار ٿي سگهندو هو. مسٽر ’هنمڪي سمٿ‘ ميرن جي گيس فوجن جو اندري موجب تعداد 36 هزار ٺڪاريو آهي، صلح جي زماني ۾ مسلح محاذ (مادگارڊ) سپاهين جو تعداد پنج هزار، ٺڪاريو اٺاڻهن مٿي فوجي قوت پارسري حڪومتي، قلات، بهاولپور، ملتان، ديره جات، حوتپور، ڪڇ ۽ حيسلمير کان گهڻو بهتر هئي.“ (68)

1783ع تائين پهرين سند فوج ۽ ماروڊي هندارن ۾ گهڻو اگتي ڪري چڪي هئي، پر سند ۾ اهڙو ڪوڊ ڪارخانو نه ٿو ملي، جنهن ۾ ماروڊي هٿيار باهي وڌا هجن نه ٿي وري سند حڪومت ان طرف ڪو خاص ڌيان ٿيو. سند پيدوار جي لحاظ کان گهڻو خوشحال ۽ مال مال هئي، جيڪڏهن سند حڪومت چاهي ها ته، پاڻي جي وسيلي ماھران گهڻي انداز ۾ هندار خرد ڪري پئي سگهي.

سند ٿي ماروڊي هٿيار سان حملو، ترھاس جي شروعات ۾ پيڊرو بارليٽوروڻ جي اڳواڻي، ۾ پورچوگيزن ڪيو هو. پورچوگيزن جي لشڪر جو ڪل تعداد ست سو هو، پر انهن کي ماروڊي هٿيار سان هٽاءُ، جن ۾ توپ نماپڻ هٿيار هو تنهن ڪري انهن ست سو هٿس ٿئي شهر جي ڦرلٽ ڪرت کان سو، ويه هزار سندن کي شهيد ڪيو، ۽ ٻجي وڃڻ ۾ نه ڪامياب ٿي ويا.

ترھاس کان پوءِ سند تي ڪافي عرصو ملتان حڪومت ڪئي، جنهن کان پوءِ ڪلهوڙا حانداڻ حڪومت ڪئي. هن کان پوءِ ميرن اچي وارو ورڇو ان پٽي ساري عرصي گذرڻ کان پوءِ نه اسان کي سند حڪومت وٽ هٿس نه هٿن جي برابر ملن ٿا. مولائي شيدائي لکي ٿو ته، ”ٽالپري لشڪر کي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي پٽن وانگر ڪا خاص پوشاڪ يعني وردي ڪا نه پيڻ هئي بلوچن وٽ ڀرمار بدوقون هيون. هن جون مالنون ڊگهيون هيون ۽ پري تائين مار ڪري سگهنديون هيون، ايڪن سندن ٻرڻ ۾ وقت لڳندو هو. ڀرمار بدوقن کان سواءِ، ٿراريون، ڊالون ۽ زرهيون ان زماني جا مکيه هٿيار هئا. اهڙي سبب هو جو سر چارلس نيپئر کي پنهنجن بهتر هندارن ڪري دماغ ۾ غرور سمائيل هو، ۽ انهن جي روڊ تي هو پنجن هزارن سپاهين سان مدني ۽

دبي جي ٻن جنگين ۾ ٽالپرن جي اڌ لک فوج کي ششڪت ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. مٿين ٻن حوٽيرن معرڪن ۾ ٽه هزار سنڌي لشڪر مارجي ويو " (69) ٽالپرن وٽ توڻيا هو اهي توڻيون ميان نور محمد ۽ ميان علامر شاهه ڪلهوڙي، پورچوگيز، ڊچن ۽ اسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان حريد ڪيون هيون. هرنگين وٽ ولات کان حڏهن نوان هٿيار پهچندا هئا، تہ ٻر ٿا ڏيئي نوابن ۽ راجائن کي بعد قيمت تي وڪڻندا هئا، هڪ ٻر ٿيون توڻيون انگريزن، ٽالپرن کي سوکڙيءَ طور ڏيون هون.

وڏي مدد ڏيئي اها جو جنگجو بہ ٽالپرن وٽ بارود موجود هو، ان کي پنهنجن ئي بلوچن جي عداريءَ سب ميدان جنگ ۾ باهه ڏئي وئي، جنهن ۾ ميرن وٽ موجود اسلحو بہ حتم ٿي ويو. هٿ الوطنيءَ سب سندن حو لشڪر وڙهندو رهيو، پر هٿيارن جي نہ هجڻ ڪري ششڪت ٽالپرن جو مقدر ٻڌجي وئي.

ٽالپرن جي غير فوجي حڪمت عملي ۽ هٿيارن جي کوٽ نہ ٽالپرن جي ششڪت کائڻ جي ٻين سبب مان مکيه سبب اهي.

ج- ڪجهہ ٻيا ڪارڻ:

الف: ميرن جي روال ۾ سيٺ مانوئل حو بہ وڏو هٿ هو جنهن پنهنجا پرڪار پنهنجي يادگيري ۾ پاڻ ظاهر ڪيا آهن. ان هوندي بہ هٿ ڪجهہ ٻين ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

حڏهن بہ انگريزن تي ڏکيو وقت اٿندو هو تہ سيٺ مانوئل انهن جي هر طرح جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار هوندو هو. پنهنجي هڙنن نوري وڙنن خرچ ڪري بہ ان مهيت کي حتم ڪرڻ جا حتم ڪندو هو. جنهن وقت جوکين، ڪرمين ۽ بومزين انگريزن تي راتا هو ٿين، انهن جو فريل سامان سڌ ڪري جبلن ۾ وڃي پناهه ورتي تہ، انهن جي ڳولا ڪرڻ ۾ انگريز سپاهين سڌن سيٺ مانوئل ۽ سندس ڀاءُ گڏ هئا. هنن چارن جا لڪا، پيچرا ۽ واسون ٻڌائيندي جوکين، ڪرمين ۽ بومزين جي گرفتاريءَ ۾ وڏي مدد ڪئي. جنهن جي نتيجي ۾ انهن قبيلن وارن معافي گهري انگريزن جي فرماسرڊاري قبول ڪئي. اهڙي طرح 1838ع ۾ انگريزن کي شڪارپور وڃڻ لاءِ اٿس جي ضرورت

پني جن جو تعداد ٻه هزار هو ۽ رستي ۾ ڪاٽي حوراک لاءِ ان جي ٻه گهرج پئي، جنهن جي پهچائڻ ۾ ٻه سيٺ ٺاڻوئل ٺي مدد ڪئي. مطلب ته سيٺ ٺاڻوئل پنهنجو سارو وقت انگريزن جي چمچاڳيريءَ ۾ گذاريندو هو.¹

ٻه: وري ميرن جو حال هن ريت هو جو، جيڪا ٻه ررحير زمين هئي، ان تي پنهنجي تعريف لاءِ ماع رکائي، ان زمين کي هيرا ۽ حواهر اُٻائڻ کان محروم ڪيو. ان کان ٻه وڌيڪ وري پنهنجي شڪار جي شوق کي پورو ڪرڻ لاءِ آباد زمينون هيلن ۾ تبديل ڪري ڇڏيائون.

جيمس روس لکي ٿو ته ”ميرن کي شڪار جو ڪيترو شوق آهي، سو هن نقل مان ظاهر ٿيندو. مير فتح عليءَ پاڻ کي سالانا هن- ٽن لکن رپين جي ڀل جو نقصان پهچائي، حيدرآباد جي ٻن سائين هڪرو تمام ررحير علائقو ويران ڪري ڇڏيو آهي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ ’ڪوٽا پڇا‘ نالي هڪ قسم جو هرن رهي ٿو، جنهن جي شڪار جو کيس شوق آهي. ٿورو وقت پوءِ ته هن جي پاءُ مراد علي هڪري قديم ڳوٺ جي ماڻهن کي هڪوي، ڳوٺ ٻاهر ٺي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته ڪڪرن جي ٻانگن ۽ مال جي چنڊ ڪري، سندس پاءُ جي حاڪم ۾، جا ان ڳوٺ جي لڳ هئي شڪار ٿهي ويندو هو.“ (70)

عومر جي اميگن ۽ اسن کان مٿي حمز، سارو ڏسهن شڪار جي شوق ۾ پور هئا، سندس درٻار ۾ شڪارين جي وڏي عرت هوندي هئي. سندس مشهور محقق مرحوم حسام الدين راشديءَ ميرن جي شڪار جي شوق متعلق پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي ته، ”خيرپور جو ناسي مير علي مراد خان وڏو سڪري هو. هو رهندو ئي گهڻو ڪري جهنگ ۾ شڪار سانگي هو. سندس موت نه شڪار جي منزل تي بڻس جي صف ۾ سو.“ ان کان سواءِ ريبست جو هر هڪ والي شڪار جو شوقين رهيو. هن ۾ ڪڪوب مير محمد خان جا ٽالپر، سرڪار مير محمد خان، حضور مير سائين مير رضا محمد خان، مير ران محمد خان، ڪوٽڙجيءَ وارن مان مير سائين مير علي نواز خان ٽالپر جنهن جي شڪار جو حقو مهتر حضور خان حميدار ٺي چئي پيو ڪڍي.²

مير علي مراد خان جي زماني کان ماڻهن تي قانوني طرح بيگم رکڻ هئي. ڪهرو به سرڪاري ڪم هجي، خيرپور جي رعب تي فرض هو. ٻه

گهراں اٿو ڪي هلن ۽ اهو ڪم پورو ڪن بيگر حوسڙا اچي نه، ڪنهن جي ماءُ ويائي آهي جو ڪساني! جي ڪساني نه ٿيڻي، جي ڪوٽ تي چڙهي، جتان جهڙو نڪري ٿي ڪوٽ." (71)

اعدار الحق قدوسی لکي ٿو ته ”مير توڙي حو نامرؤت ۽ عرب پرور هئا، ليڪن انهن جي نظامِ حڪومت ۾ معصبي اهڙا نه ڌالڻ ۽ مردم رار ۽ رشوت حور نه هئا، جن کان عوام باحوش هو“ (72)

انگريزن جنهن چا ساريءَ ۽ مڱيءَ سان سنڌ ۾ ڀرڻ ڄمائن جي ڪوشش ڪئي، انهيءَ ڪوشش کي ميرن ۽ انهن جي سردارن فقط شڪي بگاڙ سان ڀڄي ڏنو، لکن انهن جي گندن ارادن کي حاڪم ۾ ملانئڻ جي ڪو به ڪوشش ڪانه ڪئي. جڏهن ته هندستان ۾ ٽيپو سلطان انگريزن سان اراديءَ جي جنگ وڙهندي مري چڪو هو، مگر ميرن انهيءَ جنگ جي عظيم معرڪي تي ڪڏهن به نه سوچيو هو. فقط ڪڏهن ۾ شڪار ڪند رهيا. جيمس برنس پکي سو ته ”انگريزن جي هوج 1819ء ۾ ڪي به ڪي هري طرح والاريو تنهن وقت کان وٺي اسان جي حڪومت جو سنڌ سان واسطو رهيو هي ۽ اسان جي طرفان ميرن سان دوستاڻا تعلقات هائڻ ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون ويون آهن پر هنن (ميرن) شڪ ۽ سرڪش سر ڏي، اسان جي سلطنت جي انهيءَ غدر کي هميشه شڪي ۽ انديشي سان ڏسي رهي، تنهن ڪري هن جو ورتاءُ اسان سان هميشه غير دوستانو ۽ ناموافق ڀڄي رهيو آهي.“ (73)

ميرن وٽ فقط شڪار جو شوق ۽ هندن کي روپي ۽ مسلمان ڪرڻ جو جذبو هو. هن اوري پارٽي جي حالتن کي منهن ڏيئي ڇڏيو هو. انهن جي مقابلي ۾ بگيرن هڪ منظم طريقي سان سنڌ کي فتح ڪرڻ جو منصوبو رٿيو هو. هن ڪمبرلنڊي جاسوس سنڌ ۾ ڇڏي ڏنا، جن مان لئنسٽ هينري پائنگ، ايسٽ وڪ ۽ جيمس برنس اهم هئا. انهن جاسوسن، نقشن ۽ حارثن جي مدد سان پوريءَ سنڌ جي سروي ڪري پوءِ سنڌ تي حملو ڪيو. اهي سڀ جاسوس ميرن جي درٻار جو ضروري خاترو بڻجڻ لڳا.

حيمس برس حڏهن ناڻ مينن جي دربار ۾ مير علي مرد جي علاج
ڪرڻ لاءِ اچي ٿو ، هو ميرن جي هڪ وقادار ۽ نهايت هوشيار وطن پرست

هندو گويال داس کي بطورن پر رکي ٿو. جيمس برنس، گويال داس کي ٺڪ، چالنار ۽ ڪوڙو سنڌي سو انهن انگريزن ظاهر ۾ طرح ميرن سان دوستي ۾ رکڻ تي ڪهريا، ليڪن دريوده سندھي جي چيپي چيپي جي جاسوسي ڪري سنڌ تي حملي ڪرڻ جي تيارين ۾ هئا. جيمس برنس لکي ٿو ته،

”ڪوٽڙيءَ کان ٻڌي تائين وارو رستو فوجي ڪارگاريءَ لاءِ ڪارگر نه هو. مون کي شڪ هو ته برسات جي موسم ۾ ڪو اهو رستو ڪم آڻي سگهجي نٿو. جيڪو موسم ۾ هن رستي سان توبخانو سنڌ ۾ آڻي نه سگهجي نٿو. پر سڄي سال 49 ملن ۾ به ڪاڏي وغيره جو اسباب ۽ نه منو پاڻي ملي سگهندو. تنهن ڪري ڪنهن به ڌارني لشڪر لاءِ هن رستي کان اوچتو حملو ڪرڻ محال آهي.“ (74)

حالانڪ جيمس برنس ميرن جو مهمان هو، چئو ته هو هڪ ڏهريلي ٺاڻگ جي خدمت ڪري رهيا هئا.

اهي هئا اسان جي ميرن جا حال! هوڏانهن انگريز سامراج سنڌ ڌرتيءَ تي قابض ٿيندو ٻئي ويو. هي صاحب پنهنجي شوقن ۾ پورا هئا. هن کي سو به ميرن وٽ مسلح فوج جو بددوست نه ڪو به هو. جڏهن ته انگريزن جا دانهن محڪم فوجي ٽريننگ ورٽل ۽ هزارن سالن لڳ هئا...“

پڇ- پير علي محمد شاه راشدي، ٽالپرن جي شڪست جا ٽي سبب ڄاڻايا آهن.

(1) ميرن هئا انگريز فلاسفر جارج برنارڊشا جو قول آهي ته ’سڪه فتح جو ڪائناتو ڪم آهي‘.

(2) ٻيو سبب هي به ٿي سگهي ٿو ته ميرن جي دفاع جو مدار محض پنهنجن بلوچن (ٽالپرن، هرن، لغارين، شيدائين ۽ نظاماڻين) تي رکڻ.

باقي سنڌ جي عوام کي هر هلائڻ ۽ پوکڻ ڪرڻ تي ڪڏي دانهن وقت ئي تنهنجو اهو ٻڪتو جو سندن جنگ ٻروچن جي مدد ۾ هئي، سنڌي عوام جي جنگ مدد نه سگهي، ۽ سفير ٽورٽن سپاهين سان مياڻي ۽ ٻيو ڪٿي سندھي جي قصو ڪري ورتو.

جيڪڏهن جنگ ۾ سنڌي عوام جي نلي شريڪت هجي ها، ۽ مير صاحب پنهنجي حڪومت جا ستر سال سنڌي عوام ۾ حب الوطنيءَ جي جذبي جا ڳاڻڻ ۽ منجهن دفاع لاءِ جنگي صلاحيتن پيدا ڪرڻ تي صرف ڪندا رهن ها ته، نيپئر چند سؤ سپاهي ساڻ ڪري نڪر مان هلي، رستي جا جهنگ ڇوڙ ڇهاڱي خبر سار مياڻي تائين پهچي نٿي ڪو به سگهي ها.

جنگ ڪرڻ پوءِ جي ڳالهه هئي سنڌ جا چوڻ رستي مان نٿي ڪن ڪن ڪٿي وڃن ها ”جيئن ڪنگ ڪورنڊي ڪٿي وڃي“ ڪنڌانهن مٺ ۾ پرڏسي شڪر، ڪنڌانهن سکر کان وٺي حيدرآباد تائين وڃڻ جو لکين عوام - ڳالهه جو ڳاهو ٿيو ته سنڌ جو عوام ميرن جو مطيع ضرور هو پر مزدگار نه هو.

(3) ٽيون سبب ميرن جي راڄ جي خاتمي جو هيءُ ٿيو ته سندن پرڏيهي پاليسي باقصد هئي اڻويهين صدي اچي ويل هئي اسٽيم انجن جي ابتدا تي چڱي هئي معربي راڪاس مشرق طرف وڌڻ لڳا، پاسي پلو جي رياستن جون حڪومتون پوڙهائپ جي آخري منزل ۾ هيون بيڪيءَ بديءَ جا معيار بدلجي ويا هئا. بين الاقوامي انساني اخلاق جا سڀاڻ پتجي چڪا هئا، پر مهارين ۾ ويهي انهن رڃ چڱن مڙسن کي سنڌ اهه ڪل تي ڪانه رهي ته دنيا انقلاب جي چڪر ۾ اچي چڱي آهي جن ڌرين سان پلاند اٽڪيو اٿس ۽ جن سان عهدناما ڪيا اٿس، سي دعبار آهن جيڪي بدوقف جامورن تي چوڙيندا رهيا، سي اڄ انهن ڏانهن وڌيون آهن، اها هئي ميرن جي خارجي پاليسي ۽ بين الاقوامي حالت ۽ سندن بيدار معرعيءَ جي ڪيفيت. (75)

ميرن جي شڪست کانئن جا ايترا سبب هئا...! جيڪڏهن مير صاحب حب الوطنيءَ جي جذبي سان سرشار هجن ها ۽ پنهنجا گهرو جهيڙا جهڳڙ ڇڏي هڪري، اڻهڪي ۽ اتحاد ۾ هجن ها ڌرين جي چالاڪين واري وڃايل چار کان پاڻ کي پاسي رکڻ ها ۽ پنهنجا سڀ جو سڀ بيڪار شوق ڦٽا هڪري سڌر، مير، مير شير محمد حيات وطن خاطر سر سٺا ڪفن پهري ميدان ۾ هڪري پروار ٿي ها هوشوءَ وانگر ”مرويسون مرويسون سنڌ نه ٿيسون“ هي معرعي تي عمل ڪندي ميدان جنگ ۾ ڪڍي پون ها ته، هوڏ ان وقت سنڌ مانا جو اهو حشر ڪونه ٿئي ها انگريز نه ٺهيو ساري دنيا هڪ پاسي ۽ سنڌ

ح. سورما، ٻئي پاسي هڪ ها. ته به فتح جا جشن اسان جي نصيب ۾ هڪ
ه

تاريخ هڪ اهڙو آئينو آهي، جنهن ۾ ماضيءَ جي تصوير کي چٽو ڏسي
سگهجي ٿو. اسان کي به تاريخ مان سبق حاصل ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن
ميرن وانگر اسان به پنهنجي وقت جي سارڙين ۽ حرام پايڻ کي به سمجهيو،
ميرن وانگر شڪست جي اوزار ۾ ڪري تيار ۽ مراد تي ويڌاسون ۽ ايندڙ
بس لاءِ بدناميءَ جو داغ مٿي تاريخ جي دامن ۾ لٽي ويڌاسون.
انهيءَ ڪري اسان کي به اهي اوتايون ۽ ڪوتاهيون به ورجائڻ گهرجن،
جن ميرن کي شڪست سان همڪار ڪيو. اسان کي گهرجي ته پنهنجي
تاريخ پڙهي انهيءَ جي روشنيءَ ۾ پنهنجي نين راه نامي، انهيءَ تي اتحاد ۽
هٽيءَ، هٿ ۽ حوصلو ۽ سچي جذبي سان، هن وقت سنڌ امڙ سڌ تيڻڙ
سارڙين جو هڪ مروڙي فتح ۽ ڪامرانيءَ سان پنهنجي منزل تي رسون
محمان پيئي محڪريءَ، ڪا جا پاڻيءَ ٻوڏ،
سي شي ٽنم روند، وکر جن وچانيو،
(شاھ رح)

علافيں جو سنت ۾ اچڻ

علامي قبيلو عرب قوم ۾ باغي ۽ سرڪش ڪري لنگيو ويو هو. جڏهن حجاج بن يوسف کي مشرقي ملڪن جو اعليٰ حاڪم مقرر ڪيو ويو ته، حجاج بن يوسف، مڪران جو گورنر سعيد بن اسلم کي مقرر ڪيو. سعيد جڏهن مڪران پهتو ته، صفهوي بن لامر الحماسي ازد کي حڪومتي اسلم جي سپالڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ چيو، پر صفهويءَ کي سعيد جي ماتحت رهڻ پسند نه هو. تنهن ڪري مدد ڪرڻ کان مابري واري ويٺو. سعيد، خليفي جي پاران حڪم ڏس، پر صفهويءَ کلمر ڪلا جواب ڏنس ته ”مان تنهنجي حڪم مڃڻ ۾ پنهنجي شين جي گهٽتائي نه سمجهان“ جنهن سبب سعيد، صفهويءَ کي قتل ڪري ڇڏيو.

صفهويءَ جي قتل جو جڏهن علافي ٻڌو ته، اهي سعيد جا دشمن بڻجي پيا، ۽ هڪ ڏسهن اوچتو حملو ڪري، سعيد کي راه ويڌي قتل ڪري ڇڏيائون، ۽ مڪران تي پاڻ قبضو ڪرائي ويهي رهيا، پر خالد خيفي حجاج بن يوسف پاران حجاج بن نميميءَ کي مڪران جو گورنر مقرر ڪري موڪليو. ۽ علامي اتان پڇي سند ۾ اچي پناهگير ميا، ان وقت سند جو محنت ڏئي راجا ڏهر هو، جنهن انهن تي وطن کي پاڻ وٽ پناه ڏئي ۽ انهن جي رهائش جو بندوبست ڪيو.

علافي جو سردار، محمد بن حارث علامي هو. پنج سؤ جنگي جوان ساڻ هيس. تاريخون لکن ٿيون ته، جڏهن رمل جي بادشاهه، راجا ڏاهر سان جنگ ڪرڻ واسطي، سندس علائقن سان هٿ ڇراند ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ ڪجهه علائقن تي قبضو پڻ ڪيو هو. ان سان جنگ ڪرڻ لاءِ، محمد بن حارث علاميءَ، راجا ڏاهر جي چوڻ تي، پنهنجي عرب لشڪر کان سواءِ چوٽ سنڌي

جوتڙا ساڻ ڪري، رات جي اونهاهيءَ ۾ ان وقت رمل جي بادشاهه جي لشڪر تي حملو ڪيو. جڏهن هو منڙي بند جي آغوش ۾ سٺل هئا، ان اوچتي حملي سبب، رمل جي بادشاهه کي شڪست ملي. جڏهن اها خبر راجا ڏاهر کي پئي ته ڏاڍو حوش ٿيو ۽ دشمن جي دفع ڪرڻ جي عيوض راجا ڏاهر چانديءَ جي سڪي جي هڪ ڀامي پوهجو نالو ۽ ٻئي پاسي محمد علاهيءَ جو نالو لکرايو. جڏهن محمد بن حارث پاڻ گهر ڪئي هئي

پر ٻڌائي، ڪيڏو به سچ چيو آهي ته ”تريان ئي ڌاريا مٽ مٽيءَ جا به سا“ حيان جڏهن سند ملڪ تي عرب لشڪر ڪاهي آيو ته راجا ڏاهر، رمل جي بادشاهه سان جنگ ڪرڻ حيان وڃي ته محمد بن حارث کي گهرائي جنگ دست مشورو گهريو ته محمد علاهي بيحا دليل ٺهي نٿي ٿئي. راجا ڏاهر کي چيائين ته،

”جيڪڏهن مسلمانن جي هٿان مريدن ته مردار نٿين ۽ جيڪڏهن مسلمانن کي ماريون ته قيامت ڪاري ممڍي تنهن ڪري چڱو آهي ته مون کي موڪل ٿيو ته هتان هليو وڃان.“

سرزا شاھ حسن جو ڄام فيروز ڏانهن لکيل خط

”اها ڪهڙي انسانييت ۽ شرافت آهي، ۽ اها روش ڪيئن اتحاد، اشنائي ۽ اطاعت تصور ڪئي ويندي، جو جيستائين، منهنجو پيءُ جيترو هو اوهان سان سڀ چڱايون ڪندو آيو، پر جڏهن سندس پساھ پورا ٿي چڪا ته، اهي دوست جيڪي هن دربار سان دلي لاڳاپو رکندا ٿي آيا، تن جا پرڪار پتر ٿي پيا، جنهن کان دل کي وڏو صدمو رسيو آهي، عجب ته انهن جي حال تي اچي تو جيڪي هن هانداڻ جا خيرخواه هئا، ۽ ڏک انهن جو سو ٿئي، جيڪي نهايت چڱا ماڻهو هئا، اهي سڀني هات هن حادثي کي عيبت سمجهي، ان ملڪ کي جيڪو اسان رت وهائيندڙ ترارين جي روڊ تي هٿ ڪيو، پنهنجي ملڪيت جاتي اسان کي مظرانداز ڪري رهيا آهن، خبر ڪه وڏي ڳالهه ڪانهي! اڳ به اوهان کان ڪيئي مڃڙايون ۽ نادانين ٿي چڪيون آهن، پوءِ سپاڻي يا پرينهن، ضرور اسان جو وارو اچڻو آهي، جيڪڏهن توهان پايو ٿا ته منهنجو پيءُ پنهنجي ڪهڙي لاءِ پاڻ ذميوار هو ته اها وهاڻ جي پل آهي، اسان فيصلو ڪري چڪا آهيون ته حامر خيال ماڻهن کي ها سڀڪت ڏني ويندي جو دنيا ان مان عبرت حاصل ڪندي، سو اوهان کي ڇڏاءِ ٿو ٿجي ته اڄ به سپاه اسان جا جوان، ڪنڪن جي صورت ۾ مينهن واءِ هڪ ڪري، اوهان جهڙن هڪن کانن جي حيثيت رکندڙن تي اچي ڪڙڪو ڪندا“

(تاريخ طاهري، ص 68-69)

حوالا ۽ حاشيه

نوھڻن جي ھاء

- (1) جي ايمر سيد 'سندوء جي ساڃاھ' جلد پھريون، ص 53، سورٺ پبليڪيشن بمبئي 1987ع.
- (2) ھي ٻن حامد ڪوفي 'چچ نام' مترجم مخدوم امير احمد، ص 41، ڇاپو پھريون، سنڌي ادبي بورڊ 1954ع
- (3) سيد سليمان ندوي 'عرب و هند تعلقات' (اردو) ص 43، اردو اڪيڊمي سنڌ، سال 1987ع
- (4) نور محمد نظاماڻي 'سنڌ جي تاريخ' ڀاڱو پھريون، ص 86، 'سنڌينيوٽ آف سنڌالاجي، سال 1988ع
- (5) مولائي شيدائي 'جنت السنڌ' ص 104، ڇاپو ٻيو سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1985ع
- (6) ساڳيو حوالو، ص 99
- (7) 'چچ نام' ص 14 (حوالو مٿي ٺٺل)
- (8) مير علي شير قانع 'تحفة الڪرام'، مترجم مخدوم امير احمد، ص 32، ڇاپو پھريون، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1957ع
- (9) 'چچ نام'، ص 177-178
- (10) ساڳيو حوالو، ص 197
- (11) 'تحفة الڪرام'، ص 44 (حوالو مٿي ٺٺل)
- (12) مولائي شيدائي 'تاريخ تمدن سنڌ' ص 179، سنڌ يونيورسٽي پريس ھيدرآباد، سال 1959ع
- (13) ايڇ-ٽي- ائمبرڪ 'سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ' مترجم سومر علي سومرو، ص 297، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1984ع
- (14) 'تحفة الڪرام'، ص 35
- (15) 'چچ نام'، ص 174.

(16) ساڳيو حوالو، ص. 176

(17) ساڳيو حوالو، ص. 176

(18) ساڳيو حوالو، ص. 147

(19) ساڳيو حوالو، ص. 191

(20) تحفه الصگرام، ص. 38

(21) 'چچ نامہ'، ص. 294

سمن جي شڪست جا سمن

(22) مڪئي نامہ 'مرتب سيد حسام الدين راشدي، ص. 104-105، سنڌي

ادبي بورڊ ڄام شورو 1967ع.

(23) 'مڪلي نامہ'، ص. 90

(24) داد، سنڌي 'ڏيئي ڏيڻ ڏنن'، ص. 77، لطيف ادبي اڪيڊمي، سال

1983ع

(25) اعمار الحق قدوسي 'تاريخ سنڌ' حصو ٻيو، (اردو) ص. 25، مرڪزي

ردو بورڊ لاهور 1985ع

(26) مير معصوم بکري 'تاريخ معصومي' مترجم محدود امير حمد،

ص. 79، ڇاپو ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سال 1985ع

(27) سيد ظاهر محمد سياسي 'تاريخ طاهري' مترجم بيان همايوني، ص.

68، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1988ع

(28) 'تاريخ سنڌ'، حصو ٻيو، (اردو) ص. 32، 33، (حوالو مٿي ٿيل)

(29) تاريخ معصومي، ص. 159 (حوالو مٿي ٿيل)

(30) علام محمد لاکو، 'سمن جي سلطنت'، ص. 51، ڇاپو پهريون، پاڪستان

اسٽڊي سينٽر ڄام شورو سال 1987ع

(31) ادراڪي بيگلاري 'نيگلار نامو' مترجم محمد صديو ميمڻ، ص. 79

ڇاپو ٻيو، سنڌالاحي 1983ع

(32) عبد الحسي عبدالله 'تاريخ سنڌ' جلد ٽيون، ص. 147، ڇاپو ٻيو

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاحي، سال 1984ع

(33) اراد گل، مرتب 'هي جي سوڍا سنڌ جا'، ص. 12

- (34) سند حسام الدين راشدي 'مير محمد معصوم بکري' ص 178، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سال 1979ع
- (35) مطالعو سنڌ جو، مترجم غلام محمد لاڳو ص 26، سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد، سال 1992ع
- (36) 'تاريخ طاهري'، ص 67، حوالو مٿي ڏنل
- (37) ساڳيو حوالو، ص 50.
- (38) 'تاريخ معصومي'، ص 163
- (39) 'تاريخ سنڌ'، حصو ٻيو، اردو (حوالو مٿي ڏنل) ص 31
- (40) ساڳيو حوالو، ص 51
- (41) محمد ابراهيم جويو 'شاه سچل سامي'، ص 41، ڇاپو پنجون، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سال 1990ع
- (42) مولانا دين محمد وهائي 'تذڪره مشاهير سنڌ' جلد ٽيون، ص 249، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سال 1974ع
- (43) ڊاڪٽر قريشي حامد علي ڄاڻائي 'صنع نواب شاه' تاريخي شهر ۽ شخصيتون، ص 126، ڇاپو پهريون سال 1987ع
- (44) غلام محمد لاڳو 'نمن جي سلطنت' ص 67 (حوالو مٿي ڏنل)

هيان نور محمد ڪلهوڙي جي پاليسين تي سڃاڻي نگاه

- (45) غلام الرسول مهر 'تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور'، حصو پهريون، مترجم يار محمد ابن حيات پهتور ۽ شمسيرالحيدري، ص 237، ڇاپو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو حيدرآباد 1963ع
- (46) ساڳيو حوالو، ص 30-329.
- (47) ساڳيو حوالو، ص 302
- (48) ساڳيو حوالو، ص 320
- (49) ساڳيو حوالو، ص 402
- (50) ساڳيو حوالو، ص 404
- (51) ساڳيو حوالو، ص 303
- (52) ساڳيو حوالو، ص 385

ٽالپور شڪست جو ڪاڌي؟

(54) ايڇ. ٽي. - لئسٽرڪ 'سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ'. مترجم سومر

علي سومرو، ص 144، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1984ع

(55) مترجم: حبيب الله صديقي 'سنڌ جي آخري تاجدار مير محمد نصير

جان ٽالپر جو انگريزي قيد ۾ ٽٽل پٺاڻ'. ٽماهي 'مهراڻ' نمبر 3، سال

1988ع

(56) ي. بي. - ايسٽوڪ 'ننڍ مصر جا پراڻا ورڻ' مترجم ڊاڪٽر ممتاز

حسین پٺاڻ ص 354، ڄاپو بهريون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

سال 1978ع

(1) ميرن 23 لک رپيا اڃا ڪوڊ پريا آهن، تنهنڪري ڪراچي، ٺٽو، سکر،

نڪر هڪدم انگريزن جي حوالي ڪن.

(2) انهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ڪلدار سنڌ ۾ ڄالو رهندا، ۽ ٽالپرن لاءِ

نگريز سون سڪو تيار ڪرائيندا، جن تي هڪڙي پاسي کان رٿي

وڪٽوريا جي تصوير هوندي

(3) سنڌو درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي هڪ سؤ يارن ٽئين انگريزن کي ڇلانو

ڪئين وڻن جو حق رهندو

(4) سبرل ڪوٽ ۽ ڀنگ پاڙي جا پرڳڻا، سهرابڻي سرڪار هڪدم

ٺهڻپور جي نواب کي حوالي ڪري آراسو سکر، نڪر ۽ سندس ٻن

ڀارا هيٺ انگريزن جي حوالي ڪري (حفت السنڌ، ص 733)

(57) 'ننڍ مصر جا پراڻا ورڻ'، ضميمو IV، V، VI (حوالو مٿي ڏنل)

(58) سيٺ مانو مل 'يادگيريون' مترجم محمد حبيب صديقي، ص 97،

ڄاپو پيو، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1987ع

(59) 'يادگيريون'، ص 89، 91، (حوالو مٿي ڏنل)

(60) جيمس برنس 'سنڌ جي دربار'، مترجم محمد حبيب صديقي، ص 67،

ڄاپو پيو، سنڌي ادبي بورڊ سال 1971ع

(61) ساڳيو حوالو، ص 69

- (62) 'يادگيريون'، ص. 163، (حوالو مٿي ٿيل)
- (63) 'سنڌ جي دربار'، ص. 72، (حوالو مٿي ٿيل)
- (64) 'يادگيريون'، ص. 21-120
- (65) حسب الله صديقي جو ترجمو ڪيل مضمون، 'ماهي مهراڻ'، نمبر 3، سال 1988ع
- (66) عجل الحق قدوسي 'تاريخ سنڌ' حصو ٻيو اردو، ص. 791، مرڪزي رڊ بورڊ لاھور، سال 1985ع
- (67) ساڳيو حوالو، ص. 777
- (68) 'تاريخ قديم سنڌ'، ص. 588 (حوالو مٿي ٿيل)
- (69) 'اجت السنڌ'، ص. 770، (حوالو مٿي ٿيل)
- (70) 'سنڌ جي دربار'، ص. 7، (حوالو مٿي ٿيل)
- (71) سيد حسام الدين راشدي 'هو ڏوٽي هو ڏينهن' ص. 181، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سال 1977ع
- (72) 'تاريخ سنڌ'، حصو ٻيو، اردو، ص. 792
- (73) 'سنڌ جي دربار'، ص. 7
- (74) ساڳيو حوالو، ص. 29-30
- (75) پير علي محمد راشدي 'اهي ڏينهن اهي شينهن' جلد ٽيون، ص. ڇاپو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سال

سنڌيڪا جا ڇپايل ڪتاب

نوان رستا نيون راهون (ڪيريئر پلاننگ)	ملا: 60 روپيا	رحمت الله ماحوئي
سنڌ پيپلز پارٽي کان (سياست)	ملا: 90 روپيا	ف-مر لاشاري
ڄامر صادق علي تائين		
منهنجي مڙي سنڌ (ناول)	ملا: 45 روپيا	ڪرشن ڪڙواڻي
سنڌ جي زينت (ناول)	ملا: 30 روپيا	فرنگن دودواڻي
نئون عالمي نظام (عالمي سياست)	ملا: 50 روپيا	سهيڙيندڙ: اسلم خواجہ
جنس جي سائنسي ڄاڻ (ميدڪل سائنس)	ملا: 30 روپيا	علي مرتضيٰ ڌاريجو
منهنجو تخليقي سفر (فڪشن)	ملا: 75 روپيا	خير النساء جعفري
ٽين دنيا ۽ فوجي آمريتون (عالمي سياست)	ملا: 75 روپيا	سهيڙيندڙ: رفوف نظاماڻي
هند آڳين ۾ ڪجهه يادون (ڪهاڻيون)	ملا: 60 روپيا	طارق اشرف
ڪجهه سڀا		
ڏور ڀر اوڏا سپرين (سفرنامو)	ملا: 30 روپيا	ناجل بيوس
پٽ جو شاه (لطيفيات)	ملا: 165 روپيا	ايڇ-تي سوري
ڏيئا ڏيئا لاڻ اسان (شاعري)	ملا: 90 روپيا	سهيڙيندڙ: مظفر چانڊيو
شاه لطيف بحبيت (لطيفيات)	ملا: 60 روپيا	سهيڙيندڙ: آفتاب اڀڙو
مفڪر		
رساله شاه عبداللطيف (لطيفيات-اردو)	ملا: 300 روپيا	مترجم: شيخ اياز
شاه جو رسالو (لطيفيات)	ملا: 150 روپيا	غلام محمد شاهواڻي
Bhutto: The Man and The Martyr (شخصيت)	ملا: 150 روپيا	سيد غلام مصطفيٰ شاه
انگريزي)		
نفسيات ۽ تعليم (تعليم)	ملا: 60 روپيا	عبدالغفار گوهر دائود پوٽو
عرفات کان فلسطين تائين (شخصيت)	ملا: 120 روپيا	مستفيهار اسلم خواجہ
سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ (تاريخ)	ملا: 30 روپيا	اعترام ساگر عباسي

جلد ايندڙ ڪتاب

ڄاتين جي سائنسي ڄاڻ (ميدڪل سائنس)	ملا: 75 روپيا	علي مرتضيٰ ڌاريجو
سنڌ جي تاريخ جو نئون مطالعو (تاريخ)	ملا: 90 روپيا	پروفيسر عبدالله مگسي
سنڌ جو سفر 1826ع (مهر جون-تندن)	ملا: 100 روپيا	الڳريئر برنس
سنڌ جو سفر 1989ع (مهر جون-تندن)	ملا: 230 روپيا	بدو اڀڙو

اپوندڙ ستارو

سجائپ

چوڏهين ورهين جو هي باصلاحيت نوجوان 14 - آگسٽ 1969ع ۾ پنجوڊيري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ پيدا ٿيو. سندس گهراڻو مذهبي روايتن جو سخت پابند آهي. هن شروعاتي تعليم هڪ ديني مدرسي ۾ حاصل ڪئي. ۽ انگريزيءَ جي تعليم پنهنجي ناني محبت ۽ جاکوڙ سان خانگي طرح حاصل ڪيائين.

اڪرام سانگي جون پوئينده صلاحيتون خاص طرح تهذيب جي فن لاءِ اجاگر ٿيون. اها نهايت خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي جو هن تاريخ جو فن نهايت دقيق آهي. هن ۾ وسيع مطالعي ۽ محنت جي ضرورت پوي ٿي. ان کان سواءِ تايضي جڳهن کي ڄاڻڻ لاءِ هزارن ۽ هزارن به ڪجهه ٿيڻ پوي ٿو. زندگي جي ڳالهه ۾ ڳهندڙ هي نوجوان سڀني ڳالهين کي سامهون رکي. پوءِ تاريخ جي ٽڪڻي ميدان ۾ قدم رکي چڪو آهي. اڄ جو هي اپوندڙ ستارو، خدا ڪري سڀني اڻڄاتلن تي اڀري.

مستقيم سولنگي
پير جو ڳوٺ ڪڪري

نالو : صاحب خان ميراڻي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراڻي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو
رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ
نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائر سھس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجھارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

0300 – 3404488

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488